

Harry Goode

Zarándoklatok

(Pilgrimages)

Apám apró zarándokutakra vitt, meszes,
üreges ösvények kanyargó dombok körül,
felhők kergette szél hajlított fűszálakat,
rezegtetett harangvirágot. A rekettye illata.
Hallom, ahogy botvasa megcsörren a köveken.

Isten saját magát színes fényben mutatta meg,
zöldre, aranyra, vérvörösre festve a napot
és Illés tüzes szekerét, az Ítélet Trónusát.
Síkföldi falvakban szórta szerteszét Magát,
ahol az izzó félhomályt kovakőfalak őrzik.

Wilmingtonban Istent sárga, világoskék és
narancsszínű pillangók felhőjének láttuk.
Valamiféle kicsinke mélyedésben. A bejáratát
Matuzsálem őrizte, miként az a tiszafa, némán
és megláncolva, amelyik idősebb még Nála is.

Amikor visszatérek megkeresni mindazt,
amivel találkoztam, a dombtetőről feltámad
a szél, sós a Csatorna, és a birkanyájak
végtelen éhsége által pusztított, szoborrá
lett tengerparti csonthalmok fogadnak.

Petőcz András fordítása

Harry Goode, angol költő (Cambridge, 1943–)

CSENKI NIKOLETT

Beszédes tettek

A subaltern alakja Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című regényében

A gyerekirodalom napjainkra „nagykorúvá” vált.¹ A hazai gyerekirodalom-kutatás az elmúlt 10–15 évben – a nemzetközi trendeket követve – egy olyan professzionális értelmezői keretrendszerben kezdett elhelyezkedni, amelyben leginkább a kortárs irodalmi alkotások vizsgálatát tették meg központi elemévé. Az irodalmi élet e szegmensében az utóbbi néhány évtizedben, de főképp az ezredforduló utáni kortárs interpretációk olyan művek jelenlétét mutatják, amelyek úgynevezett tabutémákat feszegetnek: az elmúlás, a gyász, a másság, a szocializációs problémák, a kulturális sztereotípiák lelepleződése, a családi krízisek, a test medikalizálódása, a szexualitás stb. különböző nézőpontjaira világítanak rá.² A 19–20. század fordulójának magyar gyerekirodalom-kutatása markánsan csak az utóbbi időkben kezdett kibontakozni, miközben a századforduló idején született művekben is megtalálhatjuk a kor társadalmi kérdéseinek a lenyomatát – későbbi példa erre az első világháborút követő gyerekirodalmi könyvtermés, amelyben nagy hangsúlyt kapott a népnevelő szándék, amely párhuzamba állítható az úgynevezett „magyar kultúrfölény” elérésével is.³ A kortárs történelmi tapasztalatok ilyen kontextusban történő megjelenése azonban nemzetközi kitekintésben is tetten érhető. Így például a 19. századi nagy-britanniai birodalomépítés nemcsak valós térben, de az ifjúsági irodalom lapjain is megmutatkozott. Dennis Butts mutatott rá, hogy a középosztálybeli viktoriánus gyermekek közül sokan – elsősorban persze a fiúk – a szüleikhez hasonlóan érdeklődtek a birodalom sorsa, történelme iránt, és azt remélték, a tanulmányaik befejezése után a kereskedelembe, a Brit Fegyveres Erőknél vagy köztisztviselőként fognak dolgozni.⁴

A korabeli magyar sajtóirodalmat és leginkább annak hirdetéseit szemlélve megdöbbenő a korszak könyvpiacának valóságos szövegdőmpingje, amelyben

¹ A Magyar Gyermekirodalmi Intézet szervezésében 2018-ban lezajlott konferencia jelezte, hogy a gyerekirodalom a kezdeti marginális pozíciójából elmozdulva egy professzionális értelmezői közösségre talált a 2000-es évektől kezdődően Magyarországon. Lásd: A gyerekirodalom nagykorúsítása, <http://gyermekirodalom.hu/?p=11277> (utolsó megtekintés: 2023. 09. 16.) – A konferencia nyomán tematikus anyag is megjelent a *Prae* című irodalmi és kultúratudományos folyóiratban. Lásd: *Gyerekirodalom*, Prae, 20(2019), 2. sz.

² Az Ifjúsági és Gyerekirodalmi Centrum (IGYIC) honlapján leginkább a fenti fókuszokra reflektáló írások olvashatók a kortárs gyerekirodalmi könyvek kapcsán. Vö. <https://web.igyic.hu/> (utolsó megtekintés: 2023. 09. 16.)

³ BÁRDOS József, *Egy működő gyermekirodalmi kánonért*, Fordulópont, 12(2010), 4. sz., 9–10.

⁴ DENNIS BUTTS, *Shaping boyhood: British Empire builders and adventurers* = *International Companion Encyclopedia of Children's Literature*, ed. Peter HUNT, Abingdon, Routledge, 2004, 342.

a szerteágazó tematikai irányok mellett a háborús narratívák jelenléte is markánsan érzékelhető.⁵ Az ifjúsági könyvcímek nagy számából következik, hogy számos olyan író található a dualizmus korszakában, akiknek neve mára már idegenül cseng. Az életműveket áttekintve az az érzésünk támad, mintha könyveik futószalagon készültek volna, miközben a korban a legnépszerűbb ifjúsági írók között tartották őket számon – itt most közülük csak néhány nevet említve: Csengey Gusztáv (1842–1925), Hankó Vilmos (1854–1923), Donászy Ferenc (1864–1923), Tábori Róbert (1892–1947)⁶ stb.

Bara Zsuzsa *Mit olvastak a diákok 1920-ban?* című tanulmánya statisztikai elemzésen keresztül mutatja meg, hogy 1920-ban, egy VI. kerületi reáliskolában melyek voltak a legnépszerűbb (ifjúsági) írók a könyvtárhasználó fiatalok körében. A dolgozat nagyrészt a Pintér Jenő fővárosi tankerületi főigazgató által elrendelt felmérésre (*A budapesti középiskolai tanulók irodalmi érdeklődése*) támaszkodik. Bara írása rámutat arra, hogy 1920-ban a legnépszerűbb szerzők között Jókai Mór, Madách Imre, Mikszáth Kálmán, Hankó Vilmos, Donászy Ferenc, Herczeg Ferenc, Molnár Ferenc nevei említhetők. Nyilvánvaló azonban, hogy a statisztika erősen torzíthat, hiszen az ajánlott és a kötelező olvasmányok miatt egyes szerzők nevei többször jelennek meg, ugyanakkor a kutatást reprezentatívnak sem tekinthetjük, mégis mutathat egyfajta tendenciát a korszak egészére nézve.⁷

⁵ Például: MADARASSY László, *A kis hadsereg*, Bp., Singer-Wolfner, 1895. – PÓSA Lajos, *Haza. Szabadság. Hazafias költemények és szavalmányok*, Bp., Singer-Wolfner, 1895. – TÁBORI Róbert, *Gábor Áron*, Bp., Filléres Könyvtár, 1896. – GAÁL Mózes, *Mindent a hazáért*, Bp., Singer-Wolfner, 1895. – GAÁL Mózes, *Balassa vitéz*, Bp., Singer-Wolfner, 1898. Olyannyira érzékelhető volt a háborús narratíva, hogy a 19. század végére már a játékgiártás területére is beférkőzött: B. SZABÓ János, *Kádár (játék)katonái*, Bp., Budapesti Történeti Múzeum–Martin Opitz Kiadó, 2022, 9.

⁶ Csengey Gusztávról bővebben: *Magyar életrajzi lexikon*, I, főszerk. KENYERES Ágnes, Bp., Akadémiai, 1967, 308. Hankó Vilmosról bővebben: ORLAI Györgyné, *Dr. Hankó Vilmos (1854–1923) ismeretterjesztő munkássága = Tudomány társadalmi megértése – A természettudományok, a technika és az orvoslás eredményeinek népszerűsítése Magyarországon az elmúlt évszázadokban: Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből*, Bp., Országos Műszaki Múzeum és a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága, 2004, 55–58. Donászy Ferenc munkássága: *Magyar életrajzi lexikon*, i. m., 390. Tábori Róberttről bővebben: *Magyar életrajzi lexikon*, II, főszerk. KENYERES Ágnes, Bp., Akadémiai, 1982, 810–811.

⁷ Lásd: BARA Zsuzsa, *Mit olvastak a diákok 1920-ban?*, Könyv és Nevelés, 9(2007), 1. sz., 69–70.

A Benedek Elek⁸ és Pósa Lajos⁹ szerkesztette *Az Én Ujságom* 1889 és 1910 közötti könyvhirdetéseinek áttekintése során nemcsak az egyes szerzők nevének gyakori előfordulása tűnt fel, hanem azoknak a regényeknek és illusztrált könyveknek a sokasága is szembeötlő volt, amelyekben a magyar történelem egy-egy fontos csatájának krónikáját tárták a fiatal olvasók elé,¹⁰ illetve olyan olvasmányokkal is találkozunk, amelyek a katonatársadalom egyes aspektusaihoz köthetők.¹¹ A jelentős történelmi csatákat és alakokat bemutató regények nagy száma azzal is magyarázható, hogy az 1896-os millenniumi évhez kapcsolódóan az írók a régi, dicső történelmi események felmutatásával igyekeztek leplezni azt, hogy a saját koruk szűkölködik történelmi sikerekben és önálló politikai akaratban:

Közel 30 évvel a kiegyezés után, és a mintegy másfél évtizede tartó fejlődés [...] közepette a dualizmus korának szimbolikus csúcspontját, egyúttal a magyar nemzeti eszme megdicsőülését a millenniumi ünnepek jelentették. A honfoglalás ezredik évfordulója alkalmából megtartott rendezvénysorozat célja Magyarország nagyságának, emellett a magyar nemzet államalkotó képességének bemutatása volt.¹²

Azaz a „boldog békeidők” háborús narratívája a gyerekeknek szóló kiadványokba is „belopakodott”; a háborúra való felkészülés – a korszakra jellemző kolonizációs törekvésekkel párhuzamosan¹³ –, és a hozzá szorosan kapcsolódó „indoktrináció”

⁸ Benedek Elek 1888. február 9-i képviselőházi beszédében elsőként fogalmaz meg elvárásokat a különböző gyerekirodalommal szemben: „Annyi tény, hogy a magyar könyvpiac el van árasztva idegen művekkel, vegyest jó és rosszakkal, de ezekkel szemben mink van nekünk? Van egynehány jó és egy egész sereg selejtes gyermek- és ifjúsági könyvünk. Tényleg a magyar ifjúsági irodalom szánalmasan szegény. Könyvkiadóink, kiknek hazafiságában nem kételkedem, de a kikben, mint a tények bizonyítják, az üzletember földhöz veri a hazafit, édes keveset törődnek a gyermek- és az ifjúsági irodalom istápolásával” (vö. 60. országos ülés. 1888. évi február hó 9-én, csütörtökön = *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai: Képviselőház – Napló III.*, szerk. P. SZATHMÁRY Károly, Bp., Pesti könyvnyomda részvénytársaság, 1888, 137).

⁹ „Pósa Lajos (1850–1914), az eredeti magyar szellemiségű gyermekirodalom megteremtője és – Benedek Elek mellett – legfőbb ösztönzője; első ízig-vérig gyermekköltőnk” (KUN Miklós Jenő, *A félreismeret Pósa Lajos, Magyar Református Nevelés*, 10[2009], 3. sz., 35).

¹⁰ Vojnics-Rogics Réka tanulmánya is rámutat arra, hogy a *Pesti Napló* gyermekrovatában többek között történelmi tárgyú elbeszélések is helyet kaptak. Lásd: VOJNICS-ROGICS Réka „No, Gyurica, kell-e még a szabadság?”: *A Pesti Napló gyermekrovatának funkciói (1893–1910) = Medialitás és gyerekirodalom*, szerk. HERMANN Zoltán, LOVÁSZ Andrea, MÉSZÁROS Márton, PATAKI Viktor, VINCZE Ferenc, Bp., L'Harmattan, 2020, 77–105.

¹¹ Lásd: MADARASSY, i. m.

¹² EGRY Gábor, *Ezeréves volt-e a magyar állam a millennium idején?* = CIEGER András, EGRY Gábor, KLEMENT Judit, *Kérdések és válaszok a dualizmus kori Magyarországról 1867–1918*, Bp., Napvilág, 2021, 40.

¹³ Csaplár-Degovics Krisztián értekezésében megmutatta, hogyan vettek részt a magyarok a Monarchia gyarmatosító törekvéseiben a Balkánon. Bővebben: CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián, „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”: *Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont: Történettudományi Intézet, 2022.

a fiatalokat is érintette. Ugyanakkor ezzel nem azt állítom, hogy ezeknek a könyveknek ne lenne helyük egy adott kontextusban: Barbara Harrison az Egyesült Államokban megjelent háborús könyvekről szóló írásában az erkölcsi iránymutatásban és az individuuum világegyetemben elfoglalt helyének kijelölésében látja a csatározásokat tematizáló írások pozitív hozadékát.¹⁴ A háború természetrajzához azonban legtöbbször az erőszak különböző formái társulnak, amelyek a korszak mentalitástörténetére engednek következtetni. Éppen ezért adekvátnak tűnt *A Pál utcai fiúkat* az erőszak-reprezentációk felől vizsgálni, annak okait, funkcióit, mintázatait feltárni, mert Molnár nagy sikerű regényének jelenléte több mint egy évszázada meghatározó az irodalmi kánonban: egyrészt az oktatásban való hasznosíthatósága – a mű 1963 óta kötelező olvasmány az ötödik évfolyam számára Magyarországon¹⁵ –, másrészt világirodalmi népszerűsége, illetve adaptációinak sokasága miatt. *A Pályaképek: Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból* című könyv a világ egyik leghíresebb ifjúsági regényeként hivatkozik rá,¹⁶ ami annak is köszönhető, hogy már számtalan nyelvre lefordították, többek között megjelent kínai nyelven is.¹⁷ Molnár regényében a háborús narratíva nagyon sajátos módon mutatkozik meg, hiszen a Pál utcaiak közössége a felnőttek közötti relációkat – itt: a katonai struktúrát – játékkörülmények (grund) között képezi meg.

A gyerekirodalmi művek azért is jelentik az irodalom sajátos szegmensét, mert a könyveket felnőttek írják,¹⁸ és általában ők is vásárolják azokat a gyerekeknek, azaz a gyerekirodalom valójában a felnőttek egy meghatározott csoportjához is szól, és végső soron ők lesznek azok, akik az irodalmi üzenetet eljuttatják azok számára, akiket alkalmasnak tartanak a tartalom befogadására.¹⁹ Maria Nikolajeva világít rá²⁰ a gyerekirodalom sajátos jellemzőjére, miszerint a küldő (azaz a felnőtt) és a

¹⁴ Barbara HARRISON, *Howl like the Wolves*, *Children's Literature*, 15(1987), 68.

¹⁵ CSABAI Valéria, *Az iskolai olvasmányok szerepe a nevelésben*, Bölcsészdoktori disszertáció, 1992, 177–178. Lásd: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/3275/1/1992_csabai_valeria.pdf (utolsó megtekintés: 2023. 09. 17.) – Nemcsak Magyarországon, hanem Braziliában is kötelező *A Pál utcai fiúk*: VINCZE Barbara, *Még mindig kultikus Braziliában a Pál utcai fiúk és fordítója is*, Telex, 2021. október 10. Online: <https://telex.hu/kult/2021/10/10/ronai-pal-paulo-brazilia-a-pal-utcai-fiuk-kultusz> (utolsó megtekintés: 2023. 09. 17.)

¹⁶ SZÉCHENYI Ágnes, *Műstoppoló és mecénás: Sárközi Márta (1907–1966)* = Uő, *Pályaképek: Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból*, Bp., Corvina, 2015, 185.

¹⁷ Lásd: KATONA Erzsébet, *A Pál utcai fiúk Kinában is közkedveltek*, *Kortárs Művészet*, é. n. Online: <https://www.kortarsmuveszet.com/katona-erzsebet-a-pal-utcai-fiuk-kinaban-is-kozkedveltek.html> – Kiss Eszter, „Mindig Boka akartam lenni, de mindig Nemecek voltam”, *Index*, 2017. október 14. Online: https://index.hu/kultur/2017/10/14/molnar_ferenc_pal_utcai_fiuk_110_evfordulo/ (utolsó megtekintés: 2023. 09. 17.)

¹⁸ David RUDD, *Theorising and theories: the conditions of possibility of children's literature* = *International Companion*, i. m., 29–30.

¹⁹ Hans-Heino EWERS, *Children's Literature as Literature for Mediators* = Uő, *Fundamental Concepts of Children's Literature Research: Literary and Sociological Approaches Children's Literature and Culture*, Abingdon, Routledge, 2009, 25.

²⁰ Maria NIKOLAJEVA, *Narrative Theory and Children's Literature* = *International Companion*, i. m., 166.

hallgatólagos címzett (azaz a gyermek) kognitív szintjei között eltérés mutatkozik, és ennek az aszimmetrikus viszonynak a következményei három lehetőséghez vezetnek: (1) a „single address” (elsődleges címzett) esetében az elbeszélő valójában a felnőttet tekinti címzettnek; (2) a „double address”-nél (áldirekt címzés) bizonyos értelmezési tartomány szól a gyerekeknek, egyidejűleg ugyanakkor egy másik pedig a felnőttnek; (3) a „dual address” (kettős megszólítás) vonatkozásában pedig mindkét felet meg akarja szólítani, és semmiféle különbségtételt nem akar artikulálni.²¹ E különböző „address”-ek elkülönítésének azért is van tétje jelen dolgozat témája, *A Pál utcai fiúk* kapcsán, mert a regény 1907-es kötetmegjelenése²² két kiadásban látott napvilágot: a gyerekeknek egy illusztrált verzió készült *Regény kisdiákok számára* alcímmel, a felnőtteknek pedig egy illusztráció és alcím nélküli, bőrkötéses kiadás – viszont a szöveg mindkettőben meg egyezett. A mű megjelenésekor tehát (explicit) kettős megszólítással szembesülünk: Molnár az *Ellenzék*ben, egy kvázielőszóként, „használati utasításként” és a regénye első értelmezőjeként 1907 áprilisában megjelent írásában arról vall, hogy a regény „a mi érdekes, új, lármás, fiatalokráé élő Budapestünknek a gyerekhistóriája”,²³ ugyanakkor arra szólítja fel leendő olvasóit – még ha itt ifjúsági szerzőként hivatkozik is magára –, hogy írását ne arra a polcra tegyék, ahol a történelmi, kaland-, valamint diákregegyes sorakoznak. (Itt önellentmondással találkozunk, hiszen ifjúsági szerzőként nem szabad a diákoknak írt polcra tenni a művét.) A saját generációja gyerekkorát elevenítette fel *A Pál utcai fiúk*ban, amelyben – értelmezésében – a fiúk a fiatalokráé élő Budapesttel együtt nőttek fel, viszont regénye a fiataloknak íródott.²⁴ Ugyanakkor Molnár műve azokat a felnőtteket is megszólította – még ha a fentebb idézet cikk szerint nem is ez volt a szándéka –, akik *A Pál utcai fiúk*ban ábrázolt környezetben nőttek fel, és így a regény egyfajta ismerősség érzetét adhatta számukra. Efelől érthetővé válik, miért kétféle formában – a feltételezhető profitmaximalizálás piaci aspektusán túl – adta ki művét 1907-ben a Franklin Nyomda és Kiadó.

Maria Nikolajeva továbbá azt is kiemeli, hogy a narratológia nem foglalkozik a gyerekirodalom-kutatás főbb vizsgálati tárgyaival: azaz a társadalmi kontextussal, a szerzői szándékkal vagy az olvasóval,²⁵ pedig ezek a szempontrendszer újabb értelmezési utakat nyithatnak meg. Éppen ezért dolgozatom ez utóbbi megközelítést szem előtt tartva a *subaltern* (alárendelt) (spivaki) kategóriája mentén mutatja meg, Nemecsek Ernő miképpen válik kiszolgáltatottá alapvetően egy szerepjátéknak induló, de a végén visszafordíthatatlan következményekkel járó keretben, amelyben militarista szabályok uralkodnak. Nemecseket a közlegénystátusz nem engedi szóhoz jutni;

²¹ *Uo.*

²² Molnár Ferenc legismertebb regénye először 1906-ban, a Gaál Mózes által szerkesztett, *Tanulók Lapjában* jelent meg folytatásokban: <https://pim.hu/archivum/puf/object.032cbeec-eb1e-4fcb-b3f9-2431933c56b9.ivy.html> (utolsó megtekintés: 2023. 09. 17.)

²³ MOLNÁR Ferenc, *Irodalom*, *Ellenzék*, 1907. április 3., 5.

²⁴ *Uo.*, 5.

²⁵ NIKOLAJEVA, *i. m.*, 166.

máshogyan kell magát „hallhatóvá” tennie, mégpedig a cselekedetei által. Dolgozatom elsőként Spivak *subaltern* fogalmának körülhatárolására vállalkozik, és megmutatja, hogy a *subaltern* Spivak által kidolgozott fogalma *A Pál utcai fiúk* egy lehetséges értelmezéséhez hogyan kínálhat keretet, majd Nemecsek Ernő kiszolgáltatott állapotát és hallhatóvá válását tárja fel, miközben – többek között – a traumaelméletek, illetve George Herbert Mead szociálbehaviorista szempontú identitásfelfogásának szempontrendszerét is felhasználja.

A *subaltern* (alárendelt) fogalma Gayatri Chakravorty Spivak *Szóra bírható-e az alárendelt?* című tanulmányával került be az irodalomtudományi diskurzusba, és a posztkolonialista interpretáció központi kifejezésévé lépett elő. Az „alárendelt” fogalma Antonio Gramscitól ered, aki kulturális-ideológiai értelemben használta a börtönéveiben született írásokban. Spivak azonban az alárendelt fogalmát szélesebb elméleti diskurzusba illesztette. Spivak meggyőző argumentációjában Michel Foucault hatalomelméletére, Gilles Deleuze filozófiájára és Edward Said posztkolonializmus-elgondolására támaszkodva szélesítette a fogalom használati körét. Az „alárendelt” fogalma számtalan értelmezési horizontot nyit meg, hiszen ha Said gondolatmenete felől közelítjük meg, akkor a posztkoloniális szubjektum, ha Deleuze–Guattari-féle koncepció felől nézzük, akkor a kisebbségi írásmód; és ha a foucault-i értelemben használjuk, akkor a börtönviselt egyén és a szexuális kisebbséghez tartozó személy kerül fókuszba.²⁶ Spivak az elnyomottság megszólaltatásának kérdését tárgyalja, vagy ahogy ő fogalmaz: „A »valódi alárendelt« csoport esetében, melynek azonossága különbözőségéből fakad, nincs egy olyan reprezentálhatatlan szubjektum, mely önmagát megismerhetné és kimondhatná.”²⁷

A posztkoloniális elméletben kidolgozott kategóriák alkalmazása – elsősorban a *subaltern* fogalmára fókuszálva – egy megvilágító erejű, új olvasat lehetőségét teremti meg Molnár regénye kapcsán: olyan keretezést kínál, amely hozzásegít bennünket ahhoz, hogy másként nézzünk *A Pál utcai fiúkra*, mint eddig. Azaz elrugaszkodjon a recepció domináns elgondolásaitól (a szocializációban és a pedagógia gyakorlatban való hasznosíthatósága, a gyermek életének eposzjellegű megörökítése, fejlődésregényként való értelmezése stb.). Bényei Tamás szerint „a posztkoloniális irodalom és elmélet [...] egyes jelenségeinek és belátásainak fényében a centrum-periféria viszony visszame-nőleges átértelmezhetősége, felnyithatósága válik láthatóvá, s ekként talán a magyar és a közép-kelet-európai irodalmon belül is a jelenleg domináns tradíciók mellett [...] más szövegrendező elvek és főleg olvasási alakzatok válhatnak beszédképessé.”²⁸

A spivaki elmélet elsősorban arra keresi a választ, hogyan lehet az elnyomottak hangját megszólaltatni, miképpen lehet szóra bírni őket. Spivak tehát társadalmi

²⁶ BÓKAY Antal, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Bp., Osiris, 2006, 280.

²⁷ Gayatri Chakravorty SPIVAK, *Szóra bírható-e az alárendelt*, ford. MÁNFAI Alice, TARNAY László, Helikon, 42(1996), 4. sz., 465.

²⁸ BÉNYEI Tamás, *Archívum: a világirodalom helyei*, Alföld, 50(1999), 2. sz., 84.

csoportokra vonatkoztatta elképzeléseit, a 20–21. század irodalmi diskurzusai viszont más ideológiai és elméleti beszédmódokkal is párbeszédbe léptették a *subaltern* kategóriáját. Ezért illeszthető a fogalomba:

egy foucault-i értelemben vett börtönviselt személy és a szexuális kisebbséghez tartozó egyén, a Deleuze–Guattari-féle kisebbségi írásmód, a Said nevéhez kapcsolódó posztkoloniális szubjektum. És így hozható összefüggésbe az »alárendelt« használati köre a marxista filozófia, a dekonstrukció, a posztkoloniális irodalomelmélet, a cultural studies, a feminista irodalomtudomány, a traumaelmélet, az ökokritika, a multikulturalizmus és a hálózatelmélet retorikai bázisával.²⁹

Tehát nemcsak elnyomott közösségekre, hanem a szubjektumra vonatkoztatva is helytálló e szemantikailag igen terhelte fogalom használata, és a továbbiakban arra világítok rá, miként értelmezhető akkor a regény, ha Nemeček Ernő, a protagonista alakját a *subaltern* kategóriája felől értelmezzük. Mi következik az alárendeltségből? Lehetséges-e a regényt úgy olvasni, mint az *alárendelt* történetét?

A *Pál utcai fiúk* szoros olvasása megmutatja, hogy Nemeček a regény jelentésterében többször az *alárendelt* pozíciójában áll a többiekkel szemben. E marginális pozíció általában egyúttal magával hozza az individuális trauma³⁰ kiváltását és így az áldozattá válást is. A traumán – noha folyton kritikák övezik a definíció pontosságát – olyan hatást, élményt értenek a kutatók, amely alapvetően változtatja meg az én érzelmi szerveződését és a külső világ érzékelését,³¹ másképp megfogalmazva: „A traumát átéltek emberek alapvető én-struktúráikban szenvednek sérülést. Elveszítik hitüket önmagukban, a többi emberben és Istenben. [...] A traumát megelőzően kialakított identitásuk visszavonhatatlanul megsemmisül.”³² Vajon mi készíteti Nemečeket irracionális cselekedetekre? A vörösesegestől például visszalopja a zászlót (89–90, 93),³³ gyűlésüket kihallgatja (92–93), majd felfedi magát előttük (92–93); végül nagybetegen is vállalja a harcot a vörösesekkel szemben (165–166) stb. A regény olvasásakor a narrátor több esetben – Dorrit Cohn kifejezésével élve – a pszichonarráció segítségével beszéli

²⁹ Kiemelés az eredetiben. NÉMETH Zoltán, *Az alárendelt nyelve Borbély Szilárd műveiben*, *Studia Litteraria*, 55(2016), 1–2. sz., 157.

³⁰ Az individuális trauma három komponensből tevődik össze: (1) érzelmileg fájdalmas vagy nyomasztó eseményből; (2) amelyet szokatlanul intenzívnek vagy stresszt kiváltónak élik meg az érintettek; illetve (3) a fizikai és mentális egészségre káros és tartós hatást gyakorol. Lásd: *Individual and Community Trauma: Individual Experiences in Collective Environments*, <https://icjia.illinois.gov/researchhub/articles/individual-and-community-trauma-individual-experiences-in-collective-environments> (utolsó megtekintés: 2023. 09. 18.)

³¹ Michelle BALAEV, *Trauma Studies = A Companion to Literary Theory*, ed. David H. RICHTER, Chichester, John Wiley & Sons Ltd., 2018, 360.

³² Judith HERMAN, *Trauma és gyógyulás*, ford. KUSZING Gábor, Bp., Háttér, 2011, 76.

³³ A továbbiakban a hivatkozott részletek után már csak az oldalszámot közlöm. A regény egyes részeit a következő kiadásból idézem: MOLNÁR Ferenc, *A Pál utcai fiúk*, Bp., Móra, 1983.

el Nemecsek érzéseit, de az önnarrációra is találunk példát a szövegben,³⁴ biztos támpontot azonban a cselekedetei adnak a számunkra: kockázatvállalásának mértéke arányos az őt ért sérelmekkel. Gyakori motívum, hogy elsírja magát, nem tudja kontrollálni az érzelmeit, megremeg a hangja (32, 56, 61 stb.), de az is sokatmondó, hogy a regényben mindvégig a legnagyobb sérelmet számára az árulás – jogtalan – vádja és nevének a fekete könyvbe kisbetűvel történő beírása jelenti (113–114). Nemecsek igazságérzetét nyilvánvalóan kikezdi a vele történetek, lázálmában is az őt ért legnagyobb megszégyenítésről beszél, miközben kijelenti, hogy a Pál utcaiakkal már „leszámolt”, és Boka szavának sem tud hinni már:

- Ezeket már nem szeretem. Ezek kisbetűvel írták a nevemet.
- Boka sietett megnyugtatni:
- Már kijavították. Nemcsak hogy kijavították, de csupa nagybetűvel írták be a nagy-könyvbe a nevedet.
- Nemecsek tagadólag rázta a fejét.
- Ez nem igaz. Ezt te nekem csak azért mondd, mert beteg vagyok, és meg akarsz vigasztalni.
- Dehogyan azért mondom. Azért mondom, mert igaz. Szavamra mondom, hogy igaz. A ki szőke megint fölemelte sovány ujjacskáját a levegőbe.
- Most még a szavadat is adod a hazugságra, hogy megvigasztalj.
- De...
- Ne beszélj! (189)

A narrátor több alkalommal is utal arra, Nemecsek hogyan éli meg az őt ért atrocitásokat. Ezért is tettem az előbb a trauma szóhoz az individuális jelzőt, mert dolgozatomban elsősorban a „közlegény” perspektíváját vizsgálja, noha a Pál utcaiak és a vörösingesek csoportját is éri kollektív trauma. Az előbbieknél az einstand (14–15), a kvázihadüzenet és Áts Feri zászlólopása (24–25), míg utóbbiaknál a Pál utcaiak Fűvészkertben, az ellenség bázisán tett látogatása, a piros lapra írt üzenet („Itt voltak a Pál utcai fiúk!”) idézi ezt elő (57). Valamilyen formában tehát mindannyian áldozattá válnak, és egyúttal kirajzolódik az erőszak természetrajza is, azaz hogy az erőszakra erőszakkal felelnek.³⁵ A kiszolgáltatott, „áldozati” állapotra azonban csak Nemecsek

³⁴ A pszichonarráció esetében a narrátor harmadik személyben szól arról, hogy az adott szereplő mit érez, míg az önnarrációnál a karakter artikulálja érzelmeit. Bővebben: Dorrit COHN, *Áttetsző tudatok: A tudatfolyamatok ábrázolásának módjai a szépirodalomban*, ford. GÁCS Anna, CSERESNYÉS Dóra = *Az irodalom elméletei II.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1996, 81–193.

³⁵ A dolgozatomban használt erőszakfogalom a WHO definícióján alapszik, miszerint: “The intentional use of physical force or power, threatened or actual, against oneself, another person, or against a group or community, that either results in or has a high likelihood of resulting in injury, death, psychological harm, maldevelopment or deprivation.” – „A fizikai erő vagy hatalom szándékos, fenyegető vagy tényleges alkalmazása önmagunk, egy másik személy, vagy egy csoport vagy közösség ellen, amely vagy sérülést, halált, pszichológiai kárt, fejlődési zavart vagy nélkülözést eredményez, vagy nagy valószínűséggel eredményez” [saját fordítás – Cs. N.]. Lásd: *World Report on Violence and Health*, eds.

esetében mutat rá (már az I. fejezetben) a narrátor, és a *kis* jelzőt, illetve a *kis szőke* szókapcsolatot is – mint epitheton ornans – gyakran hozza összefüggésbe vele kapcsolatban, ami szintén az alárendeltségére reflektál:

A kis Nemecsek izgatott volt, mikor érezte, hogy egy fontos dolog középpontjává válik. Ez ritkán esett meg vele. Nemecsek mindenkinek levegő volt. Se nem osztott, se nem szorozott, mint az egy a számtanban. Senki se törődött vele. Jelentéktelen kis sovány fiú volt, gyöngye gyerekek. És talán éppen ez tette alkalmassá arra, hogy jó legyen áldozatnak. (16)

Itt fontos megjegyezni, hogy az előbb említett azonosításoknak egyfajta dinamikáját figyelhetjük meg a regényben: az elbeszélő összesen tizenegyszer a *kis* jelzővel, míg a *kis szőke* szókapcsolattal ötvenhatszor (!) azonosítja Nemecsek Ernőt. A *kis szőke* szókapcsolat valójában metonímia, amely a metaforikus jelentésátvitel két egymást váltó terminus (Nemecsek, [kis] szőke) kontiguitásán alapul, így kváziattribútumává válik a közlegénynek:³⁶

Nagyon izgatott volt a kis szőke, és érezte, hogy e pillanatban az összes fiúk sorsa, az egész grund jövője az ő kezében van. (82)

Fájt a csavarás, a Pásztoroknak átkozottul kemény markuk volt, de a kis szőke összeszorította a fogát, és egy hang se röpített el az ajkáról. (95)

A „közlegényt” többször, több irányból éri traumatikus hatás: nemcsak a vörösingesek csapata, hanem a Pál utcaiak is gyakran „célpontjukká” teszik Nemecseket: az I. fejezetben a Nemzeti Múzeum kertjében, a golyózás során a Pásztor testvérek einstandolják a nyereményét (14–15); a II. fejezetben pityergés közben teszi szóvá, hogy mindig őt írják be a fekete könyvbe, és hogy csak ő az egyetlen közlegény a csapatban Hektoron, a tót fekete kutyáján kívül (32);³⁷ a IV. fejezetben – Boka távollétében – árulónak nyilvánítják, ami a legszigorúbb büntetésnek minősül (84–85).

Ugyanakkor a sírással a *subaltern* egyben „hallhatóvá” is válik, és érdekes oppozícióban kezd működni a verbalitással. A sírás mint nyelv nélküli kifejező gesztus – ahogy arra Helmuth Plessner rámutat – az egyén *azonnali* és önkéntelen megnyilvánulása egy eseményre, ami átmeneti megkönnyebbülést hoz, és olyan sajátos testi jelenség, amely „önmagát jelenti”, tehát efelől nézve a traumára adott válaszként interpretálható.³⁸ A közlegény sokszor sír, és ez az azonnali és önkéntelen reakció egy olyan testi

Etienne G. KRUG, Linda L. DAHLBERG, James A. MERCY, Anthony B. ZWI, Rafael LOZANO, Geneva, World Health Organization, 2002, 5.

³⁶ FÓNAGY Iván, *A költői nyelvről*, Bp., Corvina, 1999, 223.

³⁷ A narrátor nem mindig következetes, mert két helyütt egyedüli közlegényként csak Nemecseket említi. Vö. „Talán nem is kell mondani, hogy ez az egyetlen közlegény Nemecsek volt, a kis szőke Nemecsek” és „Ő volt az egyetlen közlegény” (30).

³⁸ Helmuth Plessner a *Lachen und Weinen* (Nevetés és sírás) című könyvében az érzések filozófiai-antropológiai elméletét dolgozta ki, ahol rámutatott arra, hogy a nevetés és a sírás az ember érzelmi és

megnyilvánulás, amellyel a *subaltern* nyelvtelensége feloldódni látszik, szemben a verbális kommunikációval, amely egy kognitív megnyilvánulás (és amellyel Nemecek nem tud érvényesülni), azaz egy olyan tudatos reakció, amely a kommunikációban manifesztálódik. De a sírás a szubjektum akarata ellenére tör elő, és az adott helyzetre irányul, míg a kommunikáció a beszédpartnerre.

Nemecek Ernő számára elsősorban testi adottságai miatt – amelyre, ahogy azt fentebb is említettem, a narrátor is többször reflektál – kialakuló csoportszerepe teszi nyelvileg is lehetetlenné azt, hogy a fizikai és verbális bántalmazások ellen felvegye a harcot; sem fizikailag, sem verbálisan nem képes képviselni érdekeit. Ugyanakkor ebben a nyelvhasználatban átmenetet képez egymással a privát és a felvett nyelvhasználat. A nyelvi regiszterek keveredésére egyébként Nemecek kortársainak nyelvhasználatában is találunk példát, ilyen a fűvészkerti látogatás is, ahol a hivatali nyelvhasználat mellett diáknyelvi megszólalással is találkozunk, egyúttal a vágy és a tett közötti ellentét is megmutatkozik az alábbi idézetben:

De amikor Geréb mégis elment, és látták, hogy Boka tagadólag rázza a fejét, egyszeribe kitört belőlük a lelkesedés. És felharsant az „éljen!”, amikor az elnök feléjük fordult. Tetszett nekik, hogy az elnökük nem gyerek, hanem komoly férfi. Szerették volna megölelni és megcsókolni. De háborús volt az idő, nem lehetett egyebet tenni, mint kiáltani. Azt aztán meg is tették, teli tüdőből, ahogy csak bírta a torkuk.

– Kemény legény vagy, papuskám! – mondta Csónakos büszkén. De meg is ijedt, és kijavította hirtelen: – Nem „papuskám”... bocsánat... elnök úr. (119)

Nemecek a nyelv (és a testi erő) hiányát számára az egyetlen lehetséges megoldással, a tettekkel pótolja: a rosszul értelmezett hősiesség miatt olyan lehetőséget választ, amely végül oda vezet, hogy betegen is vállalja a harcot a vörösingésekkel szemben, ami végül a saját életébe kerül. Ezzel a tettel nyilvánvalóan a bátorságát igyekszik a többiek számára bizonyítani, egyúttal megpróbálja helyreállítani a megbomlott egyensúlyt. A cselekedetei teszik (meg)hallhatóvá, amelynek első megnyilvánulása az esti fűvészkerti látogatást követő nap, amikor az iskolában a Pál utcaiak egy része irigykedik Nemecekre, amiért ő részt vett a kalandban, és már azt pedzegetik, hogy talán elő is léptethetik a fiút bátorsága miatt, azaz a hierarchia felborulásától tartanak:

A többiek rettenetesen irigyelték Nemeceket, aki közlegény léte ilyen gyönyörű kalandban vehetett részt. A hadnagyok és főhadnagyok érezték, hogy ezek után ők eltörpülnek a közlegény mellett, sőt némelyek már azt is hangoztatták, hogy a kis szökét ezek után okvetlenül tisztte fogják előléptetni, s akkor nem marad más közlegény a grundon, mint Hektor, a tót fekete kutya... (66)

kifejezési monopóliumához tartozik, amely az értelemhez és a nyelvhez hasonlóan létezésének közép-pontját képezi. Vö. Helmuth PLESSNER, *Lachen und Weinen: Eine Untersuchung der Grenzen menschlichen Verhaltens* = Uő, *Gesammelte Schriften*, Bd. VII: Ausdruck und menschliche Natur, Hg. Günter DUX, Odo MARQUARD, Elisabeth STRÖKER, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2016, 262.

Nemecsek Ernő alávetettsége abból látszik, hogy ténylegesen a katonai rang legalján helyezkedik el a többiekhez viszonyítva, a kiszolgáltatott pozícióban képtelen arra, hogy érdekeit, szükségleteit artikulálja az uralkodó elit számára; hangja visszhangtalan marad ebben a – látszólagos – diskurzusban. Ez a marginális pozíció – ahogy az az előbbiekből már sejthető – a politikai és nyelvi reprezentációt is lehetetlenné teszi a „nyelvvel és névvel nem rendelkező néma egyén”³⁹ számára. A *Pál utcai fiúk* narrátora, úgy tűnik, mintha a Pál utcaiak többségével azonosulna a közlegény „ellenében”. Nemecsek Ernőt gyakran dehonesztáló szavak teremtik meg a regényben, az elbeszélő lesújtó értékítéletet fogalmaz meg róla, a narrátor sokszor animális azonosításokkal és nem a humánus jelzőivel ábrázol: az I. fejezetben „kis majom”-ként azonosítja Nemecseket, a III. fejezetben pincsikutyaként hivatkozik rá:

Nemecsek szívből nevetett, a kis majom. Ő is odanyúlt, és felszippanzott vékony kis ujjá hegyéről egy kicsit a dohányporból. (19)

Megrázta magát [Nemecsek], mint a vízzel leöntött pincsikutya. (61)

A „közlegény” hangját kevésszer hallhatjuk, kevésszer hallják meg bajtársai, ez ugyanis a kognitív, a beszéddel rendelkezést iktatja ki, így sokkal inkább azokra a cselekedeteire támaszkodhat, amelyek mintegy második nyelvként funkcionálnak, olyan nyelvként, amely a katonai struktúrában értelmezhető.⁴⁰ Mivel rangját tekintve nincs egy szinten a Pál utcaiakkal, észrevételeit, sérelmeit, hangját a kapitányok, főhadnagys, hadnagys, azaz a tisztek nem hallják meg, hiszen ők elsősorban a parancs kimondásakor érintkeznek vele, vagy akkor, ha kihágást követ el. Azaz a diskurzus kizáró eljárása megfosztja a hatalomtól, a társadalmi körforgásban való részvételtől.⁴¹ A diskurzust mint hatalmat Nemecsek „bajtársai” uralják, így az is látszik, hogy valójában a Pál utcaiak nemcsak a vörösingésekkel, hanem önmagukkal is harcban állnak. Továbbá az, hogy a fiút egy rangfokozathoz, „beosztásba” sorolják a (baj)társak az állattal, pontosan érzékelteti azok viszonyulását a fiúhoz. Ez az attitűd egyszersmind Nemecsek „helyi értékét” is kijelöli a közösségben,⁴² és egy olyan maszkulin közösséget

³⁹ BÓKAY, i. m., 283.

⁴⁰ A rendfokozatban történő előléptetés egyik módja például a Magyar Honvédségben az, amikor kiemelkedő szolgálati teljesítés esetén nem kell kitölteni a várakozási időt egy magasabb pozícióba való kerüléshez. Lásd: NATO: *Tények könyve*, szerk. SZENTESI György, Bp., Greger–Delacroix, 1997, 375.

⁴¹ Michel FOUCAULT, *A diskurzus rendje*, ford. TÖRÖK Gábor, Holmi, 3(1991), 7. sz., 869–870.

⁴² Hasonló bánásmódot tapasztaltak az indiánok és a négerek a fehéraktól Észak-Amerika meghódítását követően: „E nagyon különböző fajok közül elsősorban a legintelligensebb, legerősebb, legszerencsésebb vonja magára a figyelmet: a fehér, az európai, a *par excellence* Ember; alatta áll a néger és az indián. E két szerencsétlen fajban nincs semmi közös: se származásukban, se külsejükben, se nyelvükben, se szokásaikban; csak balsorsuk hasonló. Mindkettő egyformán alárendelt helyzetben van abban az országban, ahol lakik; mindkettő zsarnokság alatt szenved, s noha bajuk nem ugyanazok, okolni ugyanazon embereket okolhatják miattuk. Látna, mi történik a világban, nem mondhatjuk-e vajon, hogy az európai ember a más fajokhoz tartozók számára ugyanazt jelenti, mint az ember az állatok számára? A saját hasznára szolgálva teszi, és ha nem tudja megtörni, elpusztítja őket” [kiemelés az eredetben]. Lásd: Alexis DE

mutat, amelyben nyíltan deklarálták a csoportbeli szerepeket, amelyek a közlegény-hadnagy dichotómiáján alapszanak (tehát nemcsak az elbeszélő, hanem maguk a Pál utcaiak is az animálissal azonosítják Nemeceket). A „közlegény” előjárói szeretnek parancsolni a fiúnak, a narrátor egyúttal ki is szól az olvasónak: „És Nemecek boldogan engedelmeskedett mindenkinek. Olyan fiúk is vannak, akiknek öröm az: szépen engedelmeskedni. De a legtöbb fiú mégis parancsolni szeret. Ilyenek az emberek. És ezért volt természetes dolog az, hogy a grundon mindenki tiszt volt, csak éppen Nemecek volt a közlegény” (23).

A narrátor természetesnek mutatja be a fiú szolgálatkészségét, ugyanakkor rámutat arra is, hogy Nemecek kilóg a többiek közül, hiszen a fiúk többségével szemben számára öröm teljesíteni az utasításokat. Ennek némileg ellentmond az alábbi idézet, amikor a narrátor rámutat arra, hogy (egyébként a minden hadsereg alapját adó) közlegényből csak egyet találunk (az elbeszélő nem mindig következetes: van, amikor nem feledkezik el a kutyáról mint közlegényről sem): „Közlegény, fájdalom, nem volt, csak egy. Az egész grundon a kapitányok, főhadnagysok és hadnagysok egyetlen közlegénynek parancsoltak, egyetlen közlegényt egzecírozattak, egyetlen közlegényt ítéltek holmi kihágásokért várfogságra” (22).

Az is látható a fentiekből, hogy a grundon, a gyerekek között a hierarchia egyes szintjein mások az arányok: míg a hadseregben a többséget a közlegények, a kisebbséget pedig a tisztek jelentik; addig a regényben, a gyerekek közt a két közlegény – Nemecek és Hektor, a kutya – a kisebbséget, a többséget pedig a tisztek, azaz Nemecek társai képezik, vagyis a kisebbség-többség hierarchiához rendeltsége más, fordított. Ugyanakkor azt a paradoxont is látnunk kell, hogy a tiszt-közlegény oppozíció nélkül nincs értelme tisztnek lenni, maga a struktúra sem tudna működni e nélkül, illetve a hierarchikus viszony biztosít lehetőséget a többiek számára ahhoz, hogy megélhessék a kiválasztottság érzését. Az elnyomott Nemecek egymaga biztosítja a rendszert, amely nélküle nem létezhetne, azaz kulcsszereplő ebben a miliőben.

Boda Mihály azt mutatja be, milyen erkölcsi kontextusban, miként épül fel az a hierarchia, amelyben egy alárendelt katonának végre kell hajtania a fölérendelt katona utasításait. E relációban az erkölcsi keretet a tekintély jelenti, amelynek egyik típusa egy személy saját magával szembeni, míg a második egy személy valaki más-sal szembeni elvárása. Az utóbbi eset legalább három altípusra bontható: a *de jure*, a karizmatikus és a *de facto* respektusra. A katonai struktúrában a karizmatikus és a *de jure* tekintély értelmezhető: míg az előbbinél a parancsteljesítés indoklása a becsületen alapszik, azaz egy adott közösség értékeinek az elismerésén, illetve a végrehajtásért kapott elismerésen, addig az utóbbinál a tekintély alapját a rang képezi, így az elismerés nem a személynek, csupán a tisztségnek szól.⁴³ A katonai tiszteletadást és

TOCQUEVILLE, *Néhány gondolat az Egyesült Államok területén lakó három faj jelenlegi helyzetéről és valószínű jövőjéről*, ford. SZÍJGYÁRTÓ László =Uő, *Az amerikai demokrácia*, Bp., Európa, 1993, 452.

⁴³ BODA Mihály, *Az akarattól a tétlig: a parancsteljesítés erkölcsi szerkezete*, *Hadtudomány*, 26 (2016), 3–4. sz., 18–21.

parancsteljesítést csak a grund törvényein belül alkalmazzák, mégis a III. fejezetben, a Fűvészkertben Nemecsek parancsot kap, hogy maradjon mozdulatlan, hogy le ne bukjanak. Nemecsek parancsteljesítéseinél azonban sokszor nem egyértelmű, hogy a tekintély a személynek vagy a rangnak szól. A „közlegény” Bokát érzi magához a legközelebb, csak vele szemben meri kifejezni az érzéseit, meglátásait, jó példa erre az az eset, amikor Boka elfelejti bereteszelni a kaput, és erre a mulasztásra Nemecsek hívja fel a figyelmét.⁴⁴ Vagy éppen kiesik a közlegényi szerepéből, és sírni kezd, vagy amikor Bokát elnök úrnak szólítja, miközben átöleli annak nyakát (Nemecsek utóbbi cselekedete a kognitív disszonancia esete).

A későbbiekben azonban a pozíciók némileg megváltoznak, miután Boka tudomást szerez a közlegény bátor helytállásáról. Nemecsek hősie cselekedeteinek köszönhetően lép elő közlegényi rangjából a döntő ütközet előtt: a Pál utcaiak vezérét ezek a tettek ösztönzik arra, hogy hadsegédjévé tegye meg a „közlegényt”, amin a többiek felháborodnak. Leszik szóvá is teszi ezt a kinevezést, de Boka hamar rendre utasítja, és haditörvényszékkal fenyegeti. Nemecsek Ernő kiszolgáltatottságában nem veszi észre, hogy közössége valójában megtagadja, egy abuzív csoport félperiférián lévő tagja, de a valahová tartozás vágya erősebb benne, mint az atrocitások okozta seb (csak a regény legvégén, lázalmában mondja ki Nemecsek, hogyan érintették őt társai megnyilatkozásai vele kapcsolatban). Nemecsek a legsérülékenyebb időszakában, a kamaszkorban találkozik az elutasítással, a be nem fogadással, abban a periódusban, amelyet Hartmut Rosa az „elidegenedés” fázisának tekint, amely után alakul ki az identitás.⁴⁵ Az én önmagáról kialakított elképzelése a másoktól érkező visszajelzések keresztmetszetében formálódik: „az a struktúra, amely az Én és a Másik binaritására épül, nem ember és környezet alapviszonyának ellenpontosító, a kettőt szembeállító konstrukciója”.⁴⁶ George Herbert Mead amerikai filozófus, szociológus és pszichológus elgondolásában az egyén identitása ott van jelen, ahol tárggyá képes magát tenni, illetve ahol a saját jelentését tudatosítani képes.⁴⁷ Ez az identitás több összetevőt rejt magában: a társadalmi tapasztalat mellett a szimbolikusan közvetített kölcsönhatás egyrészt a nyelv, másrészt az adott csoport(ok) viselkedésének és nézőpontjának interiorizációjával hozza létre az öntudatot.⁴⁸ Mead arra is rámutat, hogy az identitás kialakulásában elkülöníthető egy *szerepjáték* (play) és egy *szabályozó játék* (game) szakasz.⁴⁹ A *Pál utcai fiúk*ban az előbbi esettel találkozhatunk; bár sokszor az az érzésünk támad, hogy a fiúknak többet jelent a grund, mint pusztán játék. A narrátor nem egyszer

⁴⁴ „Nagy csönd lett. Senki se jött be utoljára. Egy pillanatig hallgatott mindenki. És ekkor Nemecseknek földerült az arca. Megszólt: / – A kapitány úr jött be utoljára” (29).

⁴⁵ Hartmut ROSA, *Theorien der Gemeinschaft*, Hamburg, Junius Verlag, 2010, 96.

⁴⁶ HANSÁGI Ágnes, *Identitás és élettörténet* = Uő, *Az Ixion-szindróma*, Bp., Ráció, 2006, 184.

⁴⁷ George Herbert MEAD, *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból*, Bp., Gondolat, 1973, 177.

⁴⁸ Uő., 319.

⁴⁹ Uő., 191.

hasonlítja a két tábor összezapását igazi háborúhoz: „Komoly haditudósítók, akik igazi háborúban vettek részt, azt mondják, hogy a háború legnagyobb veszedelme a zavar” (157); „szenvedtem a birodalomért” (180); Boka többször Napóleonként tekint magára – „A nagy Napóleonra gondolt... És elkalandozott a jövőbe” (115); és a döntő harcot követően a Pál utcaiak a két vezért történelmi alakokkal állítják párhuzamba. Míg Boka nevét Hunyadi János, addig Áts Ferencét Tomori érsek neve fölé kell beírniuk a történelemtankönyvükbe.

Az előbbiekből is látható, hogy az identitás egy szervezett közösségben, az általános másokban alakul ki.⁵⁰ Ez az identitás nemcsak a *play* szakaszban felvett szerepeket (*felépített én* – *Me*) sűríti magába, hanem egy úgynevezett tudatalatti, impulzív reakció is keretezi, amelyet Mead *reaktív én*nek nevez, és e tényező a csoport működésére is kihat(hat), mert annak attitűdjét, viselkedését módosíthatja.⁵¹ A *reaktív én* még egy elnyomó szisztémában is képes megmutatkozni, így érthető, hogy Nemeceknek miért sikerül hallhatóvá tennie magát a többiek számára. Nemecek (látható) tettei, majd haldoklása hatással van a Pál utcaiakra és a vörösingesek csoportjára is, hiszen a lelkiismeret-furdalás és a megbánás készteti őket arra, hogy elmenjenek Nemecekék házához bocsánatot kérni a fiútól. Mead tehát a *reaktív ént* és annak megnyilatkozásait – kvázi – közvetítőként interpretálja az egyén és a társadalom korrelációjában.⁵²

Nemeceknek a Pál utcaiak csapata tehát referenciapont: igyekszik mindent megtenni azért, hogy befogadják, hogy egyenrangú viszonyba kerülhessen a többiekkel. Ezért nem lehet csodálkozni azon, hogy olyan tette szánja el magát például az IV. és V. fejezetben, amely a többiek elismerését is kivívhatja. Miután Rácz tanár úr feloszlatja a gittegyletet, és az egylet alapját jelentő gittet is magához veszi, Nemecek új gittet szerez; a Pál utcai zászlót ellopja a vörösingesek fegyvertárból, amit be is vall nekik, büntetésképpen ezért fürdetik meg. A narrátor itt megjegyzi, hogy a közlegény ma este igazi férfivá vált – csak éppen a Pál utcaiak nem szereznek erről tudomást (csak később, amikor már kevésbé számít), pedig Nemecek érdemeinek ismerete a közösség róla alkotott véleményét, értékelését változtatná meg, de nem tudják... Érdekes, hogy pontosan a vörösingesek és köztük kiváltképpen Áts Feri lesz az, aki igazán méltányolja majd Nemecek bátorságát, és először ajánlja fel a Pál utcaiak közlegényének, hogy legyen ő is a csapatuk tagja, miközben a Pál utcaiak egy része árulóvá nyilvánította őt. A gittegylet közössége túl későn ébred rá arra, hogy Nemecek mekkora áldozatot hozott a közösségért. Azért sem voltak képesek hamarabb elismerni Nemecek áldozatait, mert a fiú elhallgatta előlük tetteit. A regény végén a Pál utcaiak egy emberként, mint egy küldöttség, látogatják meg a fiút, hogy átadhassák a díszokiratot, amelyben az egylet bocsánatot kér tőle, amiért kisbétével került bele a neve a fekete könyvbe

⁵⁰ Uo., 197.

⁵¹ Uo., 275.

⁵² Uo., 254.

a feltételezett árulás miatt. Az alábbi jelenet egyébiránt nem nélkülözi a hatásvadász elemeket, hiszen a „kis legény” pont azelőtt hal meg, mielőtt a jóvátétel megtörténhetne:

- Jegyző úr – súgta hátra –, adja ide az egyleti könyvet.
- Leszik szolgálatkészén adta oda. Weisz félénken tette le az ágy szélére, és fellapozta benne azt az oldalt, ahol a „Bejegyzés” volt.
- Ide nézz – mondta a betegnek –, ez az.
- A beteg szeme azonban lassan becsukódott. Vártak. Aztán Weisz megint szólt:
- Nézd meg.
- Nem felelt. Most mind közelebb mentek az ágyhoz. Az asszony reszketve tört magának utat a fiúk közt. Ráhajolt a gyerekeire.
- Te – mondta valami idegen, csodálkozó, reszkető hangon a férjének –, ez nem lélegzik...
- A mellére hajtotta a fejét.
- Te! – kiáltott most hangosan, nem törődve semmivel. – Nem lélegzik!
- A fiúk hátrahúzódtak. A kis szoba egyik sarkába állottak, szorosan egymás mellé. Az egyleti könyv leesett az ágyról, nyitva, úgy, ahogy Weisz fellapozta.
- Az asszony most már sivitott:
- Te! Hideg a keze!
- [...]
- Későn jöttünk – súgta Barabás. (199–200)

Nemecsek halálával a korrekció folyamata tehát megszakad, és úgy tűnik, utólagos értelmet sem nyernek cselekedetei, hiszen a regény befejezésében a grund helyén építkezés kezdődik el, azaz megszűnik az a tér, ahol és amelyért történt minden. Nemecsek arról nem szerez tudomást, hogy a közösség deklarálja a „másik” („hősi”) identitását, azaz hogy felszámolják néma, animális pozícióját, hogy a csoportban megváltozott a róla kialakult kép. Az alábbi idézet azonban arra enged következtetni, hogy a „kiengesztelődés” individuális szinten megtörténik, amelyből ki-ki levonhatja a maga tanulságát. „Beszédes”, ahogy az osztály némán hallgatja Rácz tanár úr megemlékezését Nemecsekről, és talán sejthető az is, hogy a „közlegény” áldozathozatala egy korszak végét jelenti a fiúk számára, nem fogják tudni ott folytatni a játékot, ahol abbahagyták:

A kapuból még visszanézett egyszer. Mint aki a hazáját hagyja el örökre. És abban a nagy fájdalomban, mely erre a gondolatra a szívét összeszorította, csak egy csöppecske, csak egy nagyon kicsi vigasztalás vegyült. Ha már szegény Nemecsek nem érte meg azt, hogy a gittegylet bocsánatkérő küldöttségét fogadhassa, legalább nem érte meg azt sem, hogy elveszik tőle a hazáját, amiért meghalt. És másnap, amikor az egész osztály néma, ünnepies csöndben ült a helyén, és Rácz tanár úr komoly léptekkel, lassan, ünnepélyesen ment föl a katedrára, hogy onnan a nagy csöndben halk szóval emlékezzék meg Nemecsek Ernőről, és felszólítsa az egész osztályt, hogy holnap délután három órakor valamennyien fekete vagy legalábbis sötét ruhában gyülekezzenek a Rákos utcában, Boka János komolyan nézett maga elé a padra, és most először kezdett derengeni egyszerű gyereklelkében a sejtés arról, hogy tulajdonképpen mi

is az élet, amelynek mindnyájan küzdő, hol bánatos, hol vidám szolgálai vagyunk. (208)
[Kiemelés tőlem – Cs. N.]

Nemecsek *alárendelt*ként való ábrázolása szembetűnő *A Pál utcai fiúk*ban, és ebből a szempontból párhuzamba állítható a kortárs irodalomban is jelenlévő trenddel, ahol szintén találkozunk a perifériára kerülés tematizálásával.⁵³

⁵³ Például: Bán Zsófia: *Vagánybagoly és a harmadik Á* – Tóth Krisztina: *A lány, aki nem beszélt*.

BÍRÓ-BALOGH TAMÁS

Egy fejezet az Ady-kultusz történetéből

Rozsnyay Kálmán levele József Ferenc királyi herceghez

Baráth Ferenc (1916–1950) nemcsak irodalomtörténész volt, aki megírta az első Kosztolányi-monográfiát (1938), hanem kéziratgyűjtő is. Hírlapíróként és azon belül színházi lapok munkatársaként, fiatal kora ellenére nagy kapcsolati hálóval rendelkezett, ehhez társult az a habitus, amellyel kollekciónak létrehozta. Kért és kapott is kéziratokat, amelyeket rendszerezve őrzött.

Hagyatékából jelentős anyagok kerültek közgyűjteménybe, egy másik részük máig a család tulajdonában van, és jó pár darab a Múzeum Antikvárium 2024. június 6-án rendezett 44. könyv- és kézirat-árverésén cserélt gazdát. Ez utóbbi dokumentumegyüttesen belül láthatatlanul, de azonosíthatóan külön csoportot képeztek a József Ferenc királyi herceg (1895–1957) levelezéséből származó darabok, amelyek mindegyikének a herceg a címzettje, Baráth Ferenc tehát csakis tőle kaphatta meg ezeket saját gyűjteménye számára. Három levél tartozik ebbe a csoportba: 58. sz. tételként Bársony István (1855–1928) író autográfja, 74. sz. tételként Horthy Miklós (1868–1957) kormányzó köszönősorai, valamint Rozsnyay Kálmán (1871–1948) író szépen kalligrafált levele, amely 93. sz. tételként kelt el.¹ Ez utóbbi így szól:

Nógrádverőce
1941. II. 17.

Legkedvesebb fenség,

tegnap, hogy csak úgy kutyafuttában mentem keresztül a kis könyvön, éreztem, hogy rögtön írnom kell. Ma aztán betűről-betűre mentem rajta végig és szíven vert egy dedikáció! Ady emlékének! Eszembe jut, hogy talán vagy 8 esztendeje kérdeztem: szereti-e Adyt. Diplomatikusan hallgatás következett. Boldogan látom, hogy mégis elért hozzá! Hogy foroghat most a sírjában Pekár Gyula, Cecil és vajjon milyen arcot csinál ehhez az új hódításhoz, vagy hódoláshoz Herczeg Ferenc kegyelmes úr?! – Azt ugy-e tudja, hogy az egész országban, nekem vagy a legteljesebb, legszebb Ady tékám? Azt még meg kell néznie, nem kerülheti el a házam táját. Annak idején egy igen szép kötetben kiadtam minden Adyhoz és Adyról írt verset, behódolókat és támadókat egyaránt. A könyv ma ritkaság és ezért épp most tárgyalok egy újabb és bővített kiadásról és abban bele veszem

¹ Köszönöm a Múzeum Antikvárium vezetőjének, Antal Károlynak, hogy a levelet már az aukció előtt megtekinthettem, és róla fotómásolatot kaptam. A tétel egy szegedi könyv- és kéziratgyűjtő birtokába került.

gyönyörű poémáját. És mert hogy az én Ady gyűjtésem lészen a magja az Ady Múzeumnak, kérem küldje el nekem versét kéziratban, mint a többi költők is cselekedték. – Hallottam, hogy kéziratokat gyűjt. Hát én is küldök egyet, egy nagyon érdekelt: fogadja jó szívvel, mint a milyennel mindig volt szegény Gizéhez! – Van raktáron egy csomó ízes irodalmi pletykám, ha legközelebb megint bemegyek, jelentkezem velük. – A fenséges Asszonynak hódoló kézcsókom tolmácsolva, vagyok és maradok leghivebb hive, az öreg verőcei remete

[szív-rajz]

A levél címzettje Habsburg–Lotaringiai József Ferenc főherceg, aki anyai ágon I. Ferenc József császár és király dédunokája volt; apja József Ágost főherceg, aki ekkor a Magyar Tudományos Akadémia elnöke is egyben. A költő–herceg a Monarchia széthullása után Magyarországon élt, tagja volt az országgyűlés felsőházának, a háború után azonban Portugáliába menekült, ott is halt meg. Politikai működése mellett azonban irodalmi és színpadi műveket is írt. Nem tört igazi irodalmi sikerre, műkedvelő költő maradt.

Dr. vitéz József Ferenc királyi herceg szerzői névvel jelent meg Budapesten, 1940 karácsonyára a *Szavak a Tő fölött* című valóban „kis” könyve: a negyvenhét oldalas gyűjtemény mindössze huszonkét verset foglal magába. A nem túl nagy számú, de annál lelkesebb kritika egyrészt a versek őszinteségét emelte ki: a gyűjtemény „himnuszos vallomás az életről, a hitről s a kibékítő szeretetről”;² olvasásakor pedig „az olvasó megtisztul és megerősödik az őszinte érzések tüzeiben”;³ másrészt a hagyománytisztelőt hangsúlyozta: „A most megjelent versgyűjtemény újabb bizonyítéka annak a mélységes szeretetnek, amellyel a magyar szó szépségein, a magyar irodalom kincses hagyományain csügg a szellemi élet sokféle területén otthonos Palatinus-sarj.”⁴ A kötetnek 1941. január közepén volt ünnepélyes bemutatója, ahol a Nemzeti Kultur Egyesület elnöke „lelkes szavakkal méltatta József Ferenc királyi herceg új verseskötetét”, majd egy egyesületi tag „a királyi herceg verseiből olvasott fel néhányat”, végül pedig „a megjelent nagyszámú és előkelő közönség lelkes ünneplése közben József Ferenc királyi herceg legújabb verseiből olvasott fel néhányat”, amelyek közül „különösen ujszülött fiának irt megleghangu versének volt nagy sikere”.⁵ Pár hónappal később Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter „a közép- és középfokú iskolák tanári könyvtárai számára” hivatalosan „beszerzésre” ajánlotta a hercegi lírát.⁶

² KÉZAI Béla, *Dr. vitéz József Ferenc főherceg: Szavak a Tő fölött*, Nemzeti Újság, 23(1941), 4. sz. (jan. 5.), 10.

³ N. n., *Szavak a tő fölött*, Diárium, 2(1941), 5. sz., 131.

⁴ N. n., *Szavak a Tő fölött*. Dr. vitéz József Ferenc királyi herceg költeményei, Pesti Hírlap, 63(1941), 12. sz. (jan. 16.), 4.

⁵ N. n., *József Ferenc királyi herceg verseiből olvasott fel a Nemzeti Kultur Egyesületben*, Magyar Országos Tudósító, 1941. jan. 14.

⁶ Hivatalos Közlöny, 49(1941), 15. sz. (aug. 1.), 443.

A kötet 30–32. oldalán található az a vers, amelynek ajánlása „szíven verte” a le-
vélíró Rozsnyayt:

Balaton

(Ady Endre emlékének ajánlva.)

Kék, változó mezőit csókolja a Nap
Vizek mozgása, partokat harap.
Fehér vitorlások repülnek rajta át.
Hullámok zengik nyárnapok dalát:
Örömszavak szakadnak emberekből
Vizek szerelme partok felé dől.

Napon ittasult éneklő ős vizek
Vitorlák röptében szerelmet visznek.

Ha rajta repülök a magyar tengeren
Egek játékát nézem önfeledten
Kéklő boltozatba tör élet, öröm,
Élő hitbe, új reménybe öltözöm.

Mint tölgyek álma tör színes tavaszba
Hiszek izmosabb, tömör szavakban.

Nap, beírta tűzrovását mély titokban
Vallom életemet, lánggá fellobogva.

* * *

Vizek kék mezőit csókolja a Nap,
Vizek szerelme partokat harap.

Fehér vitorlások repülnek tükrén át
Szelek játéka hajtva vitorlát

Rohan, szeszélye, vágya kergeti
Mámorunk a szebb jövőt emlegeti.

* * *

Repülj vitorlás, nyártüzek hajója
Rohanó szél, a nyarak viganója
Palástja széles nagy vízen terül
S a szomjas ég a vízbe elmerül.

Repülj vitorlás őszi part elébe
Rajta fényezüst szavak ígéje
Hajamban már, ezüstje áll idézve.
Szeleknek szántó bántó csókja érte.

Hajófokán nyaraktól megigézve
Állok őszi partok felé nézve.

Repülj vitorlás, vad vizek hajója
Nincs megállás, mert valaki rója
Irja már: a titkos kéz a szókat:
Beszámolásra diktál behívókat.

Hajómat hajtja, tolja szélvihar
Nyomában fáradt őszi habokat kavar

* * *

Sebaj! A víz szerelme partokat harap
Dalok repülnek, elhulló szavak.

Fehér hajómnak fényes szárnyai
Izzó égboltok felleg árnyai
Mind elrepülnek bús partok felé
A bús partok – pihent partok felé.

Vizek szerelme partokat harap
A szerteszórt szavak kihullanak.

Repülj vitorlás, nyártüzek szerelme
Repülj! még nyár van életemmel telve.

Vizeknek vágya partokat ölel
Partok visszhangja már olyan közel.
Rohanó szél, muló habot arat
Vizek tükréről lop napsugarat.

Repülj vitorlás, vad vizek hajósa
Repülj! szerelmek zengő éneke.
Mögöttem fut az elmulás csatlósa
Repülj! Szerelmek nyári éneke.

A királyi herceg saját versírási gyakorlatáról egy interjúban a következőképpen nyilatkozott:

Rendszerint a vonaton, vagy egyáltalában utazás közben szállnak meg költői képek. A vonaton például a ritmus, a tértől való elszakadás, a mozgó tájak... Lelki felszabadulást okoz, hogy nem vagyok fizikailag kötve a földhöz. Valami egészen különös állapot ez, amelynek magas feszültségében megtisztulnak gondolataink. Ilyenkor rögtön fel kell jegyezni érzéseinket, mert néhány perc múlva esetleg már eloszlanak költői hangulataink. Legalább is nálam ez a „beidegződése” a versírásnak.⁷

Mindezt tökéletesen példázza a költemény – más egyebet aligha. A *Balaton* nem jó vers, több helyütt kifejezetten suta költői megoldásokkal.

Nem teljesen egyértelmű, hogy miért éppen ez a darab lett Ady emlékének ajánlva. Mert van sokkal „adysabb” vers is a kötetben, például a *Magyar költő*. Ebből néhány részlet:

Tűz vagyok a magyar éjszakában,
Meggyújtotta anyám élete
Vagyok százak ezrek éneke
Szikra útja századok szavában. [...]

Buzák síkján élet ébredése
Mozgatom a magvak titkait,
Eke éle – földet felszakít,
Hogy a rögbe új vetését vesse.

Vagyok költő magyar éjszakában
Vagyok élő zaklatás és szó
Vagyok élet, halál és való
Égő fáklya, örök nyughatatlan.

De még ezzel együtt is bizonyos, hogy a királyi hercegnek nem volt releváns Ady-élménye. Voltaképpen erre utal Rozsnyay is levelében, amikor egy korábbi találkozását eleveníti föl: „Eszembe jut, hogy talán vagy 8 esztendeje kérdeztem: szereti-e Adyt. Diplomatikusan hallgatás következett.” Hogy mi történt a kérdés és kötet megjelenése között eltelt nyolc év alatt, amely után József Ferenc herceg mégis verset ajánlott Ady emlékének, nem tudni, de Rozsnyay szerint végül „mégis elért hozzá”. Úgy vélte, ezzel a darabbal József Ferenc herceg költői világában fordulat állt be, és lelkesültségében – hogy Adynak még egy „új” híve lett, akit végre „meghódított” (vagy akinek a herceg végül „behódolt”), ráadásul a konzervatív, szó szerint uralkodói oldalról – rögtön szembe is fordítja a költő-herceget Ady korábbi irodalmi ellenfeleivel: „Hogy foroghat

⁷ KORNITZER Béla, *Egy óra József Ferenc királyi hercegnél: A királyi herceg beszél mindennapi munkájáról és történelmi emlékeiről*, Pesti Hírlap, 64(1942), 25. sz. (jan. 31.), 5–6.

most a sírjában Pekár Gyula, Cecil és vajjon milyen arcot csinál ehhez az új hódításhoz, vagy hódolóshoz Herczeg Ferenc kegyelmes úr?!”

Hogy Pekár Gyula mennyire forgott a sírjában, vagy hogy az *Új Idők* főszerkesztője „milyen arcot csinált”, csak találgatni lehetne, de az 1937. április 2-án meghalt Tormay Cécile talán nyugodtan pihent tovább, mert – és ezt Rozsnyay nem vette észre – a kötet következő (!) verse éppen a „Tormay Cecile halálára” írt *Búcsúztató*, amely poétikai gyöngességében is kétségtelenül sokkal inkább állít emléket Tormaynak, mint a *Balaton* Adynak, többek között az alábbi versszakok révén:

Tenálad jártam fönn – tűz asszonya:
Távolba néző magyar ormokon –
Tavaszban égő élted alkonya,
Megcsókolt engem – izzó homlokom.

Lázongó lelkemen, nyugalmad elpihent:
Háborgó nagy tavon a naplemente.
Aztán egy napon, tűzlelked elment –
Emléke magvát bennem elhintette. [...]

Vágyakozás: a kéklő távolokba néz,
Ahol szavad üzen emlékeim között.
Az erdő minden fája csak Téged idéz;
Egy asszonyhang szívemben kikötött.

A *Búcsúztatót*, a vers keltezése szerint, 1939. május 11-én írta a herceg, azaz két évvel az író-szerkesztőnő halála után.

A lelkes elragadtatás mellett Rozsnyay rögtön el is kérte a hercegtől a vers kéziratát, mert, ahogy írja: „Annak idején egy igen szép kötetben kiadtam minden Adyhoz és Adyról írt verset, behódolókat és támadókat egyaránt. A könyv ma ritkaság és ezért épp most tárgyalok egy újabb és bővített kiadásról és abban bele veszem gyönyörű poémáját.” Ez a valóban szép kivitelű könyv az *Ady koszorúja* (Szeghalom, 1924). Vegyes anyagú és vegyes színvonalú kötet, de a korai Ady-kultuszban érzékelhető hatása volt.⁸ Jelen levél tanúsítja, hogy Rozsnyay ezek szerint tervezte ennek újabb, az 1924 óta megjelent „Adyhoz és Adyról” írt versekkel bővített anyagú kiadását, és ehhez – illetve hogy az majdan az Ady Múzeum anyagának része lehessen – kérte a herceget, küldje meg a versét „kéziratban, mint a többi költők is cselekedték”. Azaz József Ferencnek le kellett másolnia a többoldalas poémát. Ez a verskéziratkérő agilitás mindig is jellemző volt a gyűjtő Rozsnyayra – általában közvetlenül a költőktől igyekezett megszerezni autográfjukat, de ismeretes olyan eset, amikor Juhász Gyulát kérte meg,

⁸ MAJOR Ágnes, „valódi s művirágok igen tarka füzére”: Az *Ady koszorúja* antológia = „Lennék valakié”: Az Ady-kultusz és kisajátítási kísérletei 1906–2018, szerk. KAPPANYOS András, Bp., reciti, 2021, 289–300.

éppen az *Ady koszorúja* kapcsán, hogy egy akkor (és valójában ma is) ismeretlen szegedi költőnő küldje meg neki az Ady emlékét ápoló versének saját kezű leírását.⁹

A *Balaton* ugyan nem sikerült darab (de helyenként kétségtelenül van benne formai ötletesség), viszont Rozsnyay számára – és ez nyugodtan kijelenthető – nem is maga a vers volt lényeges, csak az ajánlása. Fanatikus rajongással *mindent* gyűjtött, aminek a legkisebb köze volt Adyhoz. A birtoklásvágy mellett azonban más cél is vezette: a „közérdek”. Ahogy ő írja: „az én Ady gyűjtésem léssen a magja az Ady Múzeumnak”. Ez azonban ekkor még inkább csak *szándék*, mintsem *tudás* volt, de mindenesetre valóban így történt. A teljes gyűjtemény eladására vonatkozó tárgyalások 1942 májusában kezdődtek, és az anyagot végül decemberben szállították el a nagyváradi leendő Ady- (és a Holnap-) múzeum számára.¹⁰ És bár már 1942 végén sajtóhírek szóltak az új múzeum megnyitásáról, az végül csak 1955-ben történt meg.

⁹ BÍRÓ-BALOGH Tamás, *Egy elfeledett szegedi költőnő (Juhász Gyula felfedezettje: Gönczi Klára)* = *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2020: Új folyam* 6., szerk. BÁRKÁNYI Ildikó, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2020 [2021], 153–166.

¹⁰ HLATKY Endre, *Ady Endre és a „Holnap” múzeuma Nagyváradon*, Magyar Csillag, 1(1943), 5. sz. (márc. 1.), 302–305. – Illetve: BÍRÓ-BALOGH Tamás, *A Holnap társaság „botrányos” kültagja: Rozsnyay Kálmán Nagyváradon*, Tiszatáj, 62(2008), 11. sz., 115–135.

SZUROMI RITA

Karácsonyi tragédia a lelkészlakban

Átányi szerelmi történet, avagy mit üzen egy ballada keletkezésének koráról

Véres szerelmi tragédia helyszíne volt 1911. december 27-én délután az átányi lelkészlak. Csillik Balázs segédlelkész három lövéssel megölte menyasszonyát, Benőcs Terézia tanítónőt. A történetet megőrizte egy ballada, amelyet három évtizeddel később Csorba Géza segédlelkész jegyzett le.

Az irodalmi alkotások – legyen szó regényről, versről, publicisztikáról, emlékiratról vagy akár egy történelmi esszéről – fontos társadalomtörténeti lenyomatok. Az irodalomtörténetben rejlő társadalomtörténeti motívumok kutatása mégsem terjedt el a hazai történetírásban.¹ Pedig a 21. században egy irodalmi alkotás már nem pusztán műelemzésre okot adó esztétikum. Egy mű mindig magán viseli az adott kor eszmétörténetét, tükrözi annak művelődési viszonyait és értékeit és nem utolsósorban azt a társadalmi környezetet, amelyben a mű keletkezett. A társadalomtörténet többlettartalommal gazdagítja az irodalomtörténetet, de az irodalmi alkotások is rendelkeznek olyan többletjelentéssel, amely a társadalomtörténészek számára informatív: az alkotások társadalomtörténeti vizsgálata jelentősen gyarapíthatja ismereteinket azok keletkezésének koráról és társadalmi viszonyairól. Az irodalmi mű tehát társadalomtörténeti forrás.²

¹ Tolnai Vilmos 1922-ben már programot hirdetett a két tudományterület összekapcsolására. „A filológia az irodalmi emlékek igen sokoldalú vizsgálatát foglalja magában, a művelődés, társadalmi, vallási viszonyok részletes tárgyalását, az egész szellemi élet összefoglaló, tudományos rajzát, ám a magyar irodalomtudományban a legszűkebbre szabjuk terét: előkészítője és megalapozója minden egyéb vizsgálatnak.” Irodalomelméleti munkája szerint a szöveg nem nyerheti el valódi jelentéstartalmát filológiai elemzés nélkül. Ez alatt olyan kérdések vizsgálatát tartotta szükségesnek, mint a szerző személyisége, az eredeti kézirat összevetése a megjelent alkotással, a hitelesség és a szöveg rejtett tartalma. Megkerülhetetlen a mű lélektani vizsgálata is, vagyis a szerző öröklött és szerzett személyiségjegyeinek feltárása, amelyek eredhetnek a neveltetésből, de akár a földrajzi környezetből is (TOLNAI Vilmos, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1922, 60).

² Elsősorban Szilágyi Márton kezdeményezésének köszönhető, hogy az új évezredben új megvilágításba került az irodalomtudomány és társadalomtörténet kapcsolata. Lisznyai Kálmán, Kazinczy Ferenc vagy Petőfi Sándor személyiségének és alkotói pályájának egyedi hangvételű vizsgálata példázza, hogy a társadalomtörténeti megközelítés milyen új ismeretekkel gyarapíthatja az alkotók életrajzát, de az irodalomtörténet is jótékonyan hat az adott társadalmi réteg mentalitásának, attitűdjének megismerésére (SZILÁGYI Márton, *Az irodalomtörténet és társadalomtörténet = Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Bp., Osiris, 2006 [Osiris tankönyvek], 363–370). A Szilágyi által megfogalmazott módszertant folytatta Völgyesi Orsolya, akinek sikerült új irányvonalat teremteni az irodalomtörténet és társadalomtörténet kohéziójának az érvényesítésében. Nála az irodalom nem pusztán esztétika, hanem társadalmi mentalitástörténeti, antropológiai megközelítés.

Az átányi szerelmi történet balladájának elemzése kapcsán arra teszünk kísérletet, hogy még jobban megértsük a 20. század eleji vidéki lokális elit életét és egzisztenciális kihívásait.

A helyszín: Átány-Szárazbő

Átány neve elsősorban Fél Edit és Hofer Tamás 1950-es években kezdődött monografikus néprajzkutatása által vált ismertté. Fél Edit néprajztudós a téjeszesítés hajnalán érkezett a dél-hevesi községbe, így még sikerült rögzítenie a tradicionális paraszti élet szokásrendszerét és munkakultúráját. Az általa megőrzött több mint 3000 darabos tárggyűjtemény ma a Néprajzi Múzeum önálló átányi gyűjteménye.

A falu lakói a 20. században még erőteljes múlttudattal rendelkeztek, sőt közös eredetmonda is összetartotta őket.³ Az átányiaknak a környező falvak lakóival ellentétben határozott nemzettudatuk volt. Fontos érték volt számukra, hogy a hazára ne hozzanak szégyent. A nemzetet a honfoglaló magyaroktól eredeztették, ez alatt közös őseket is értettek. A „dicsőséges évszázadok” még erőteljesen éltek az átányiak tudatában, habár úgy tartották, a magyar szeretett verekedni, torzsalkodni, így gyakran „a maga fajtáját sem tudta úgy összetartani, mint a többi nemzet”.⁴

Ebben a zárt közösségben a 20. században sem volt könnyű az idegennek gyökeret eresztetni, mert *gyütt-mentnek, szedett-vedettnek* nevezték. Úgy tűnik azonban, Csillik Baláznak és Benőcs Teréziának a beilleszkedés hamar sikerült. A község lakossága már a 16. század második felében is református volt, hitüket fél évezreden át megtartották, vagyis a segédlelkész olyan községbe érkezett, ahol az egyház nemcsak tiszteletnek örvendett, hanem összetartó erőt és közös identitást is jelentett.

A katolikus Benőcs Terézia állomáshelye Átány külterületi pusztája, Szárazbő volt. Az Átány–Tenk–Besenyőtelek–Kömlő között fekvő tanyavilágot a 18. században felvidéki református családok népesítették be, de a 20. századra megfordult a két felekezet aránya. 1920-ban 325-en éltek a tanyán, közülük 218-an tartoztak a katolikus, 104-en a református felekezethez. Ennek oka, hogy a közép- és kisbirtokok munkásait

Az *Írók, szerepek, stratégiák* című kötetében (VÖLGYESI Orsolya, *Írók, szerepek, stratégiák*, Bp., Ráció, 2010.) az egyes életpályák vizsgálatában szerepet kapnak a szociális viszonyok, a társadalmi és családi kötődések. A társadalomtörténet mellett mentalitástörténeti kérdések is felvetődnek: hangsúlyt helyez az esetleges normaszegésekre, elhajlásokra, mobilitási tényezőkre és attitűdváltásokra. A személyiség komplex vizsgálata ez esetben már mikroszintű. Lásd a kötetben: VÖLGYESI Orsolya, *Fáy András „különös házassága”* = VÖLGYESI, i. m., 187–198.

³ A török Átány mellett táborozott, meglátta a pap feleségét, és megkívánta az asszonyt. Beüzent a faluba, ha kiküldik a papnét, megkíméli a lakosságot. Hogy a papné becsületén csorba ne essen, egy hasonló menyecske ment ki a török táborába a papné ruhájában, utódait ma is Töröknek hívják. Átányban valóban élnek Török nevű családok a faluban, ám az anyakönyvek szerint csak a 18. század második felében telepedtek meg. Vö. FÉL Edit, HOFER Tamás, *„Mi, korrekt parasztok...”: Hagyományos élet Átányon*, Bp., Korall, 2010 (Korall társadalomtörténeti monográfiák, 1), 41.

⁴ *Uo.*, 383.

elsősorban a környező falvakból, Erdőtelekről, Besenyőtelekről, Kömlőről toborozták, ahol viszont katolikus népesség élt.

Szárazbőre a 18. században először a gömöri eredetű Pappszász család érkezett, amely 1734-ben az újszerzeményi bizottság határozata alapján szerezte meg az itteni részbirtokot. A Székyek 1764-ben kaptak itt királyi birtokadományt. A Szemere család az ősi Gellén-birtok jogán lett többszörösen birtokos. Fáy Bertalan, a vármegye alispánja Buttler Jánostól vásárolta meg a földjeit, e család révén a Puky és a Dapsy családok is jogot nyertek itteni kisebb birtokokra. A 20. században a Pappszászok mellett a Bárczay család határozta meg a tanyavilág életét. Bárczay Elemér (1853–1936) és felesége, báró Schilling Vilma (1878–1949) voltak az utolsó itt élő birtokosok. A szárazbői nemesek politikai szerepet csak a vármegye életében játszottak, de műveltségük, tudományok iránti fogékonyságuk, mecenatúrájuk az országos elithez méltó volt.⁵

Ebben a nagy kiterjedésű, kastélyok, gazdasági központok és cselédlakások által tagolt pusztában Benőcs Terézia három nemes asszonnyal találkozhatott. Bárczay Elemér 1896-ban vette feleségül Schilling Vilmos badeni nagyhercegségi kamarás és Waldeck Ilma grófnő leányát, báró Schilling Vilmát. A Bárczayak (tiszta)roffi nemesek voltak, de Elemér birtoka Szárazbőn volt, ahol életvitelszerűen telepedett le. Schilling Vilma több nyelven írt és olvasott, otthonában jelentős könyvtárat őrzött.⁶

A Pappszászok 1870 körül osztották meg földjeiket, Lajos Szárazbő nyugati részét, Pusztatenket kapta, a bői földek Györgynek jutottak. Pappszász Lajos neje, Szontagh Mária (Lapujtó, 1851 – Pusztatenk, 1923) pusztatenki kúriájában írta meg nagybátyja, Szontagh Pál életrajzát 1913-ban. Az asszonynak 1906-ban egy műfordítása is megjelent: Marie Corelli (1855–1924) angol írónő *A Sátán keservei* című regényét fordította magyar nyelvre.

A szárazbői Pappszász György (1846–1895) és felesége, Péchy Katalin (1853–1895) már nem éltek, amikor Benőcs Terézia megkapta a tanítói állását, viszont gyermekeik közül Pappszász Mária a régi kastélyban maradt, az újat pedig rokona, Gellén Eszter használta. A Pappszászok műveltségét jól jellemzi, hogy itteni hagyatékukból került egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény a debreceni Déry Múzeumba.⁷

Benőcs Teréziának a kor szokásai szerint vizitálnia kellett a nemes asszonyok házában, annál is inkább, mert az iskola működését Pappszász Mária és Schilling Vilma

⁵ SZUROMI Rita, *Tenk története 2.*, Tenk, községi önkormányzat (várható megjelenés: 2025).

⁶ Saját gyűjtés [a továbbiakban: Sgy.].

⁷ A témában lásd többek közt: KILIÁN István, *Ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény Szárazbőről* = *Archivum* 6: *A Heves Megyei Levéltár közleményei*, Eger, 1977, 49–79. – Illetve: SZUROMI Rita, *Mádi Papp-Szász Tamás: az attitűd- és életmódváltó ügyvéd = Doktorandusz hallgatók IX. konferenciájának tanulmányai, Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai: Konferenciák, műhelybeszélgetések* 18., Eger, EKE Liceum Kiadó, 2020, 255–272. – Uő, *Pusztatenk családi krónikása: A műfordító, életrajzíró Szontagh Mária = Neograd: A Dornyai Béla Múzeum Évkönyve XLII. Tanulmányok Horváth István (1939–2005) emlékére*, szerk BALOGH Zoltán, Salgótarján, 2019, 175–193.

is támogatta.⁸ A külterületen élő nemesasszonyokkal való kapcsolat éppen olyan társadalmi mobilitási lehetőséggel kecsegtetett, mint a lelkészné státusza.⁹

Egy érdekes – és a ballada története szempontjából nem mellékes – körülményre is ki kell térnünk. 1918-ban a *Katolikus Szemle*ben megjelent egy írás az öngyilkosságok számáról. A legtöbb öngyilkosságot Heves vármegyében a protestánsok lakta tiszafüredi járásban (Poroszlón 21, Tiszaszőlősen 8, Tiszaigaron 6) és a zömmel katolikusok lakta hevesi járás két református községében követték el. „Kiskörén 5 öngyilkosság történt, míg Átányban 10, noha Kisköre nagyobb, mint Átány.”¹⁰ A szerző nem adott magyarázatot erre a jelenségre, viszont erőteljesen agitált a katolikus egyház morális ereje mellett. A számokkal azonban nehéz vitatkozni.

Az 1910. évi *Eger* című lapot átnézve egységesebb képet kapunk a megyei gyilkosságok/öngyilkosságok számáról. Júniusban egy atkári bolgárkertészt gyilkoltak meg, akinek holttestét csak 6 héttel később találták meg az aratók. Júliusban Horton egy földműves embernek metszették át a torkát. Az ügyben felmerült az öngyilkosság lehetősége, de az is, hogy rokonai próbálták megölni. Augusztusban egy káli vasúti munkást öltek meg, októberben pedig egy egerbaktai apa szúrta le a fiát. A sajtóba került öngyilkos esetek száma tíz alatt maradt, a cselekmények mögött többnyire a kilátástalan anyagi helyzet és betegség állt.

1909 és 1911 között az átányi halotti anyakönyvek alapján Benőcs Terézián kívül még egy embert öltek meg: 1909 májusában egy 20 éves református férfit ütöttek agyon. 1909-ben két öngyilkosságot követtek el, júliusban egy 24 éves református férfi akasztotta fel magát, novemberben egy 22 éves református nő ugrott kútba. Előfordult, hogy a halál okát „ismeretlen”-ként jelölték meg. Ez az egy év alatti gyermekek esetében azt jelentette, hogy különösképpen nem vizsgálták, miben halt meg a kisgyermek. Az elhunyt felnőttek közt viszont mindig feltüntették a halál okát. A vizsgált három esztendőben négy olyan bejegyzést találunk a halotti anyakönyvben, ahol a halál oka „ismeretlen”. Ezekben az esetekben gondolhatunk „gyanús körülményekre”. Különösen érdekes, hogy 1909 júniusában egy 22 éves átányi református nő és egy 16 éves katolikus szárazbői férfi halálának oka is ismeretlen maradt, de ennek az évnek az augusztusában egy 36 éves református nő halálának okát sem nevezték meg. Az 1910. év májusában is történt egy nem nevesített haláleset, ekkor egy 55 éves átányi nő halt meg, ám ebben az életkorban már betegség is állhatott a háttérben.¹¹

A község népességszámának ismeretében (közel 3000 fő) nem tartjuk kiugróan magasnak a gyilkosságok, öngyilkosságok számát. Tehát a karácsonyi tragédia mögött

⁸ Péchy Katalin dédunokájának, Bartha Istvánnak a közlése, 2010. Sgy.

⁹ Bartha István úgy emlékezett, hogy a két világháború közt a tanítónő szinte családtagnak számított a tanyán, és ők is gyakran vizitáltak az akkori tanítónőnél. Feltételezhető, hogy ez a helyzet már a 20. század elején is jellemezte a külterületi lakott pusztán élők kapcsolatrendszerét.

¹⁰ PEXENHOFFER Antal, *Vallás és öngyilkosság*, Katolikus Szemle, 32(1918), 10. sz., 900.

¹¹ Átányi anyakönyvek alapján. Sgy.

nem kriminalisztikai okokat vagy társadalmi kríziseket kell keresni, hanem egyéni motivációkat.

Nézzük tehát az átányi-szárazbői történet főszereplőit, a menyasszonyt és a vőlegényt, vagyis a gyilkost és az áldozatot.

A menyasszony: Benőcs Terézia

Benőcs Béla (1857–1929) egri (szoba)festő és az aszódi születésű Bozó Mária (1865–1890) Egerben kötött házasságot 1884. április 22-én.¹² A mester az előző évben nyitotta meg műhelyét a városban. Első gyermekük, Benőcs Terézia (Eger, 1885. február 13. – Átány–Szarazbő, 1910. december 27.) a következő évben született. Bozó Mária még két gyermeknek adott életet, majd 1890 novemberében „sorvadásban” elhunyt.¹³ Halála után egy év sem telt el, Benőcs Béla augusztusban újránősült.

A második házasság Benőcsöt az egri iparostársadalomban pozitív mobilitási lehetőséggel kecsegtette. Neje Balkay Mária (sz. 1870) a jó szakember hírében álló, az egriek által megbecsült id. Balkay József (1820–1898) asztalosmester lánya volt.¹⁴ Sógorai elismert mesterembereknek számítottak: Balkay István (1855–1931) lakatos, Balkay Béla (1862–1925) pék, ifj. Balkay József (sz. 1850) asztalos, utóbbi örökölte apja képviselő-testületben betöltött tisztségét. A Balkay fivérek bár mesteremberek voltak, társadalmi helyzetüket tekintve a középpolgárság tekintélyes csoportját gyarapították, ami egyben városi tisztségviseléssel és közeleti szerepvállalással is járt.¹⁵

A Balkay rokonságot a festő presztízsértékűnek érezhette, és ezt megrendelőivel való viszonya is mutatja. A városi lapban 1884-ben feladott hirdetése szerint jutányos áron

¹² Az anyakönyvekben nem egységes a Benőcs név írása, helyenként Benőcs alakban is előfordul. A tanulmányban az első változatot választottam. Ugyancsak kétféle írásmódban jelenik meg a Balkay név (Balkai), jelen tanulmány az ipszilonos formát alkalmazza.

¹³ Ebből a házasságból ismereteim szerint Terézián kívül legalább még két gyermek született, Mária 1885-ben és Béla 1887-ben. A család a Maklári negyedben élt, 1883-ban a Hosszúpince utcában (ma Kossuth Lajos utca vár felé eső része) éltek.

¹⁴ Balkay József 27 évesen, 1847-ben szerzett Egerben polgárjogot, 1860-ban és 1867-ben képviselő-testületi tagként, majd városi tisztségviselőként regisztrálták a városházán. Az 1848-as választójogi listára iparosüzletével választójogot szerzett a negyedik negyedben, de 1860-ban már ingatlan- és iparvagyon alapján került fel a listára a második negyedben, a hatszobás Síp közben lévő házára hivatkozva. Gyászjelentése szerint a városi szegényménház felügyelői tisztségét is betöltötte. Nejevel, Boma János puskaműves lányával, Terézszel népes családot alapítottak. Lásd: BEREZC Anita, *Választók és választottak: Az egri képviselő-testületi tagok rokoni kapcsolatai a dualizmus korában*, Századok, 152(2018), 6. sz., 1377–1394. Az adatok: 1389–1390.

¹⁵ Benőcs Béláné Balkay Mária 1893-ban jelen volt a polgári bálon, amelyet elsősorban a város vállalkozói és értelmiségi családjai látogattak. Ez mindenképpen minőségi előrelépést jelentett az iparoskör mulatságaihoz képest. Az 1923-ban elhunyt Balkay Béla például az Egri Polgári Dalkör, az Egri Keresztény Iparoskör, a Magyarországi Munkások Rókkantsegélyező és Nyugdíjjegylete 91. számú fiókjának és az Ipartestület elnöke, valamint Heves vármegye törvényhatósági bizottságának, továbbá Eger város képviselőtestületének tagja is volt. Lásd: Eger, 32(1893), 7. sz. (febr. 14.), 50. – Egri Népújság, 42(1925), 26. sz. (febr. 1.), 4.

nyújtott szobafestő, aranyozó, címerező és mázoló tevékenységéhez az egriek „becses támogatását kérve, mély tisztelettel” ajánlotta magát. 1893-ban már a főtisztelendő esperes-plébános uraknak ajánlotta szaktudását, szolgáltatásának palettáját pedig kibővítette: „Javításra, tisztításra és fényezésre elvállalok templomi és világi képeket, arany-kereteket, és mindennemű e szakmába vágó munkákat.” Leendő ügyfeleitől pedig a „magamat a nagyérdemű közönség becses figyelmébe ajánlva, maradok kiváló tisztelettel” formulával búcsúzott.¹⁶ Az 1893. esztendőben egyébként nagyszabású hirdetési kampányt indított a helyi lapban, és jelentősen növelte a megvásárolt hirdetési felület nagyságát is.

Élete megváltozott. A Hosszúpince utcából a Líceum köz első emeleti lakásába költözött,¹⁷ az egri iparhatóság pedig 1891-től a tanonciskolák látogatásával bízta meg.¹⁸

Pozitív társadalmi mobilitását a közéletben is igyekezett kifejezni. 1881-ben és 1889-ben az egri iparos ifjúság nyári táncmulatságán 10 krajcárral felülfizetett, majd az 1893. évtől ez az összeg a duplájára nőtt. A támogatás még így is csekélynek számított, ebben az időszakban a frissen nemesi rangra emelt Hartl Ede egri polgár 10 forintot adott. A szobafestő lányát, Benőcs Teréziát is bevezette a társasági életbe. A fiatal lány 1902-ben részt vett az egri keresztény iparoskör táncmulatságán.¹⁹

Benőcs Teréziát 1898-ben vették fel az egri Angolkisasszonyok Intézetének Tanítóképző osztályába, az intézmény falait 1902-ben tanítónőként hagyta el. Ez az iskolaválasztás nem volt gyakori az egri iparos szülők körében, bizonyára befolyásolta az apa döntését, hogy a Balkay családnak több leánytagja is ebben az intézményben tanult. A tanítónői pálya a polgárság alsóbb rétegeiben kedvelt hivatásválasztásnak számított. Egy tanítónő önálló egzisztenciát tudott magának teremteni, tehát ellátása nem terhelte tovább a családját. Ugyanakkor ez az életpálya csöppet sem volt könnyű. A nagy létszámú osztályok komoly megterhelést jelentettek női és férfi tanítóknak egyaránt, az alacsony állami kereset pedig a tanítói földeken biztosított termelés lehetősége egészítette ki.²⁰

Benőcs Terézia igyekezett minél hamarabb önálló egzisztenciát kialakítani.²¹ Képesítésének megszerzése után belépett a Heves Megyei Általános Tanítóegyesületbe, és rendszeresen részt vett annak közgyűlésein. 1906-tól az Országos Tanítói Nyugdíjintézetnek is tagja volt, vagyis kezdő tanítónőként már gondolt nyugdíjas éveire.²² Ennek a fajta „öngondoskodásnak” később még jelentősége lesz.

¹⁶ Eger, 23(1884), 12. sz. (márc.20.), 104. – Eger, 32 (1893), 35. sz. (szept. 26.), 280.

¹⁷ Líceum köz: ma a Bajcsy-Zsilinszky utca Érseki palota és Líceum közti saroképülete.

¹⁸ Eger, 30(1891), 7. sz. (febr. 17.), 56.

¹⁹ Hevesvármegyei Hirlap, 10(1902), 95. sz. (aug. 8.), 2.

²⁰ KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon*, Pécs, Kronosz, 2018, 349.

²¹ Benőcs Béla és Balkay Mária házasságából született József (1892), Ilona (1894), Margit (1896), István (1900) és Endre Miklós (1906).

²² Hevesmegyei Tanügy, 11(1906), 8. sz. (aug. 15.), 9.

Első és egyben utolsó állomáshelye 1905-től az Átányhoz tartozó Szárazbő volt.²³ Átány népessége 1900-ban 2933 fő volt, a külterületről ekkor külön összeírás nem készült.²⁴ Szárazbőn a kis- és középbirtokos nemes családok gazdaságai helyezkedtek el. A lakott külterületen az iskola építését 1890-ben határozta el az átányi képviselő-testület, a költségekhez 1891-ben Puky Miklós 200 forintot ajánlott fel, de Mlinkó Zsigmond is támogatta a nemes célt. Az iskola 1894–1895 közt készült el 2245 forintért, a tanítás 1895-ben kezdődött.²⁵

Benőcs Terézia tehát egy viszonylag új építésű iskolát és tanítói lakást kapott 1905-ben. Mivel a szervezett oktatás csak tízéves múlta tekintett vissza Szárazbőn, így feltételezni lehet, hogy ekkor még magas volt az írni-olvasni nem tudók száma a napszámosok, gazdasági cselédek gyermekeinek körében.²⁶ A lakosság felekezeti hovatartozása döntően katolikus volt, tehát a tanítónőnek nem volt nehéz beilleszkedni a közösségbe.

Szolgálati lakása az iskolával egy fedél alá épült. Kinevezése után ő lett az iskolaszék elnöke is.²⁷ Keresetét viszont kevesellte. 1909-ben négyhavi fizetésének megfelelő előleget kért az átányi előjáróktól, akik elutasították a kérést, mivel a községi pénztárban csak 50 korona készpénz volt.²⁸

Nem tudjuk, hogy Benőcs valóban szerény körülmények közt élt-e, vagy az igényei voltak nagyok. A szerelmi drámában viszont a pénztelenség komoly szerepet játszott: vőlegényét talán joggal aggasztotta vagyontalansága és lelkeszi kinevezésének késlekedése.

A vőlegény: Csillik Balázs

Csillik Balázs segédlelkész (Tiszanána, 1886. november 14. – Eger, 1911. február 20.) a Tiszanánneni református egyházkerület tagjai körében nagy tiszteletnek örvendő családban született. Apja, id. Csillik Balázs (Tiszaeszlár, 1850 – Gesztely, 1916) Sárospatakon végezte a gimnáziumot és a teológiát, sikeres vizsgái után 1879-ben Tiszanánára nevezték ki tanítónak. Itt ismerkedett meg Gyöngyössy Sámuel (1833–1886) egyházi író, tiszanánai református lelkész lányával, Gyöngyössy Margittal (1867–1926), akit 1882-ben feleségül vett. Gyermekeiket nagy szeretetben nevelték:

²³ Szárazbőt egy 1863-as rendezés csatolta hivatalosan Átány községhez. Átány református közösség volt, és ez döntően jellemezte a külterületi népességet is, ugyanakkor itt lényegesen nagyobb volt a felekezeti megoszlás, mint a faluban. Benőcs Terézia katolikus vallásúként egy zömmel reformátusok lakta külterületre került.

²⁴ Szárazbőről az első önálló statisztika 1920-ban jelent meg, ekkor 325-en, 1930-ban pedig már 425-en laktak kint, vagyis a századfordulón is legalább 200–250 főnek kellett életvitelszerűen tanyán élni.

²⁵ SZUROMI Rita, *Átány évszázadai*, Átány, Községi Önkormányzat, 2010, 59.

²⁶ Az 1920-as esztendő népszámlálása szerint az itt élő 325 lakosból 188 tudott írni és olvasni, ami már megfelelt az országos átlagnak.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára [a továbbiakban: MNL HML] V-206/4. Az iskolaszék elnökének Benőcs halála után Horkay Árpád községi jegyzőt választották meg.

²⁸ MNL HML V-206/4.

Ha valaki látta azt a családi fészket, amelyben az övéiért élő gondos apa, az önfeláldozásig szerető édes anyja és az ő 3 gyermekük, a tettetés nélkül való, igaz szeretetben egybeforrva éltek, megtestesülve látta maga előtt a szülei és gyermeki szeretetet és a családi boldogságot. És az egymás iránti szeretet mellett ott lebegett felettük az Istennek áldó kegyelme is, mely az édes apának életútját sikerrel koronázta hivatalos munkáiban is az anyagi javakérti fáradozásában is, gyermekeinek a felnevelésében is, testi és szellemi erőinek hosszú ideig való megtartásában is.²⁹

A példás életet élő házaspárnak három gyermeke született: Margit, Bertalan és Balázs. Mindhárom gyermek nagy műveltséget kapott szüleitől. Bertalan a kolozsvári tudományegyetem könyvtárában helyezkedett el, Balázst lelkészi pályájára szánták, Margit pedig Kun Zoltán lelkész felesége lett.

A tiszánánai református tanító soha nem szakadt el az életét meghatározó sárospataki intézménytől. Tanítói állását elfoglalva fogadalmat tett, hogy minden aratási termésből 20 forinttal támogatja azt az iskolát, amelynek 12 éven át oly sokat köszönhetett. A harmadik évben azt kérte, tőkésítsék az általa beküldött összeget, mivel egy alapítvány hasznára válhat az intézménynek.³⁰

Id. Csillik elnöke lett az alsó-borsodi református néptanító egyletnek. Felszólalásaiban, körleveleiben többször szót emelt az alacsony tanítói fizetések ellen, 1889-ben például kezdeményezte, hogy a természetbeni járadékot váltsák pénzre, „így az évi fizetés 365 forintot tegyen ki, hogy elmondhassa a nemzet legszegényebb napszámosa is: egy forint a napszámom”.³¹ Ennek oka nem kizárólag saját és pályatársai egzisztenciális helyzetének javítása volt, hanem „ha nemzetünk akarja, hogy szegény osztályának gyermekei is tanultak legyenek, szükséges, hogy a legegyszerűbb falukat is jól képzett, jól fizetett tanítókkal lássa el”.³²

Id. Csillik Balázs közel 30 éven át Tiszánánán élt, és tanította a református felekezethez tartozó gyermekeket. Eközben pedig mint köztisztviselőként álló tanító igyekezett a falu életét előremozdítani, sokat tett azért, hogy megépüljön a községet Füzesabonnyal összekötő út.³³

Fia, Balázs hozzá hasonlóan Sárospatakon kezdte tanulmányait. 1903-ban érettségizett, a következő évben pedig felvették a teológiai akadémiára. 1908 szeptemberében letette az első, majd 1910 júniusában a második lelkészi vizsgát. Az akadémia befejezése után elhelyezkedett, vagyis 1908-tól már Átányban szolgált. Csilliket csendes, magába zárkózó, gyakran gondolataiba mélyedő segédlelkészként ismerték meg, ám ez egy lelkészi pályára készülő fiattól nem volt szokatlan. A korabeli bulvárlapok szerint kellemes megjelenésű, rokonszenves fiatalember volt. Fogolytörzskönyve szerint 164 centi

²⁹ Sárospataki Református Lapok, 12(1916), 29. sz. (júl. 16.), 228.

³⁰ Sárospataki Református Lapok, 1(1883), 23. sz. (jún. 4.), 404.

³¹ Népközlöny, 24(1889), 32. sz. (aug. 10.), 517.

³² Uo.

³³ Felsőmagyarországi Tanügy, 1(1936), 1–2. sz. (szept. 1.), 10.

magas, erős testalkatú, barna hajú, barna szemű és barna bőrű volt, de szőke bajuszt viselt. Magas homloka és hegyes álla ellenére arca szabályos vonásokat mutatott.³⁴

Átány nem volt számára idegen. Heves megye legrégibb és az egyik legnagyobb református közössége élt ekkor a településen, egyházát a leggazdagabbak közt tartották számon. A községet csak 14 kilométer választotta el a segédlelkész szülőfalujától, Tiszanánától. A dolgos igás- és gyalogemberek mindenkor tisztelték és becsülték lelkészeiket. Ebben a tradicionális faluközösségben a lelkész szava többet ért, mint a falubíróé vagy a jegyzőé.

A munka azonban nem volt kevés. A 2800 lakosból 2307 volt református, és ez legkevesebb 627 család lelki gondozását, anyakönyvezését jelentette.³⁵ A község lelkésze 1898 óta Illyés János volt, aki a Borsod megyei Harsányból érkezett. Illyés érkezése nyugalmat teremtett az egyházon belül.³⁶ Mindössze 36 évesen került a községbe, és még akkor is csupán 47 éves volt, amikor 1910. november 8-án gutaütés következtében elhunyt.³⁷ Halálát Csillik jelentette be a községházán. A fiatal, vagyontalan segédlelkész³⁸ joggal számított az előléptetésre a kilátástalannak tűnő évek után.

A lelkészek anyagi helyzete ebben az időben nem volt túl jó, bár 1905-ben jelentősebb béremelést hajtottak végre, így a tíz évvel korábbihoz képest duplájára nőttek a fizetések, de még így is alacsonynak számítottak. Átlagosan egy segédlelkész évente 500–600 koronát keresett, lakást, illetményföldet és a nőtlen egyházfiaknak mosást és takarítást biztosítottak. Lelkészként már 1000–1400 koronát is kereshetett volna. Ez nagyjából ugyanannyi volt, mint egy tanítónő éves fizetése. Csillik jövedelme tehát éppen fele lehetett menyasszonyáénak.

A nősülés előtt álló Csillik novemberben úgy érezhette, hogy sorsa jobbra fordul, mivel váratlanul elhunyt a 48 éves Illyés János. Azt, hogy vizsgái ellenére mégsem nevezik ki lelkésznek, már decemberben tudnia kellett. A kinevezés késlekedésének oka nem ismert. Csillik minden szükséges vizsgával rendelkezett, családja a pataki lelkészképző támogatója volt, házasság előtt állt, tehát minden erkölcsi kritériumnak megfelelt. Jelleméről sokat elmondanak azok a hátrahagyott rajzok és kisebb festmények, amelyek ma is megtalálhatók az átányi anyakönyvekben. Segédlelkészi éve alatt a halotti anyakönyveket lezáró oldalakat komor rajzokkal díszítette, amelyek temetőrészleteket ábrázolnak elmúlásra utaló kopár fákkal. A házassági anyakönyvben

³⁴ MNL HML VII-7/101.

³⁵ 1910. évi népszámlálás 1.: A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Bp., Athenaeum, 1912, 186. – Átányban ekkor 627 családi házat írtak össze, de mivel itt már a 20. század elején is egy épületben általában egy család lakott, ezért ezt az adatot megközelítőnek fogadjuk el.

³⁶ Érdekes cikk jelent meg Illyés megválasztásáról, amelyben jelzik, hogy „véget értek az átányi hírhedt papválasztások, a melyek közül a megelőző kettőt az egyházi felsőbb hatóságok kénytelenek voltak a legcsunább korteskedések miatt megsemmisíteni. E mostani egyhangú választással végre megmutatták az átányiak, hogy a tisztesség útjára tértek.” Lásd: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 41(1898), 48. sz. (nov. 27.), 766.

³⁷ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 53(1910), 47. sz. (nov. 20.), 752.

³⁸ MNL HML VII-7/101.

az 1909. év utolsó oldalára az évszámot hatalmas, kalligrafikus számokkal jegyezte be. Az 1910-es évszámon a 19 fölött egy lágoló szív nyíllal átlóve, a 10 fölött egy turbékoló, gyűrűt váltó galambpár látható. Csillik tehát 1909-ben még forrón szeretne menyasszonyát, és érzéseit az egyházi anyakönyvekben is megörökítette.

Az egyházi anyakönyvek nyitólapjainak díszítése nem volt szokatlan a 17–18. században. Ezek azonban szakrális üzenettel rendelkező rajzok és szövegrészletek voltak, semmiképp nem öncélú művészi kifejezés lenyomatai. Csillik esetében viszont az utóbbi történt: magánéletének hangulatait, érzéseit örökítette meg az egyházi anyakönyvekben, ez pedig szokatlan és éretlen megnyilvánulás attól, aki önálló lelkesi hivatalra vár. Csilliknek művészi ambíciói voltak: turbékoló galambokkal és színes bazsarózsacsokrot ábrázoló kis festménnyel díszítette 1908-ban egy „kedves tanítványnak,” Ötvös Eszternek imakönyvét is, amelyet konfirmációja emlékére kapott.³⁹ Csillik minden munkáját ellátta kézjegyével. Talán a kiforratlan művészi hajlam, az erőteljes érzelmesség és annak kontrollálatlansága is közrejátszott abban, hogy felettesei vonakodtak kinevezni a segédlelkésszt.

A krónikások

Benőcs Terézia és Csillik Balázs tragédiája *Átányi szerelmi történet* címmel maradt fent. A történetet Csorba Géza segédlelkész jegyezte le először 1942-ben, szerzőjének Együd Jánost nevezte meg, keletkezési időpontjának az 1911. évet jelölte meg.

Ugyanezt a balladát – csekély változtatással – rögzítette Átányban Végh Károly református presbiter, gondnok 1998-ban. Az ő adatközlője Tóthpál Jánosné Ötvös Julianna volt, aki úgy tudta, hogy a dédmamájától, Mikó Gáborné Sebők Évától (1855–1921) származik a vers, aki 55 éves volt, amikor a ballada keletkezett. Az Együd és a Sebők család rokonságban áll egymással, tehát a vers szerzőjét mindenképpen ebben a körben kell keresni.⁴⁰ A történetet nemzedékről nemzedékre adták át egymásnak az átányiak. A faluban a versbe foglalt történetmondásnak évszázados hagyományai voltak, így maradtak fenn az átányi menyasszony- és halottbúcsúztató szövegek is.

Nem tudjuk pontosan, hogy Csorba Géza segédlelkésszel a történetet az ifjabb vagy idősebb Együd János osztotta-e meg. Az Együd család tősgyökeres átányi familia, az évszázadok alatt több ágra váltak. Az idősebb Együd János 1923-ban halt meg 61 évesen, tehát a ballada keletkezésének időpontjában 49 éves volt. A fia, ifj. Együd János 1911-ben 23 éves. Az ifjabb Együd szikvízgyáros volt, akinek nevét az 1936-os

³⁹ Köszönet a forrásért Végh Károly feleségének, akinek dédmamája volt Ötvös Eszter. Sgy.

⁴⁰ Sebők Éva unokája és Együd János unokamenye testvérek voltak. Sgy.

vármegyei adattár is megőrizte,⁴¹ az apa pedig birtokos, 1912-ben az átányi Hangya Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet igazgatósági tagja.⁴²

Valószínűleg a szerző „diktálás férfi vagy asszony” volt. A „diktálásnak” Átányban nagy tradíciója volt. Az egyházi énekeket nem mindenki tudta fejből, ezért a diktálás emberek előmondták a szöveget. Végh Károly hívta fel arra a figyelmet, hogy az *Átányi szerelmi történet* több sorában is visszaköszönnek a halottas írott énekek és vőfélyversek rím sorai, tehát a ballada szerzője jól ismerte ezeket a szövegeket.

A történetet lejegyző Csorba Géza (Sajókeresztúr, 1915 – Miskolc, 1982) lelkész csak 11 hónapot töltött Átányban. Csillikhez hasonlóan ő is Sárospatakon szerzett lelkészi oklevelet, és segédlelkészként érkezett a faluba. Csorbának második állomáshelye volt a dél-hevesi falu, előtte Noszvajon szolgált. Lelkipásztori kinevezését 1945-ben kapta meg Tiszapalkonyán, amely 1967-ig volt otthona.⁴³ Átányi tartózkodása nem múlt el nyomtalanul. Felettesei kérésének eleget téve – akiknek célja volt, hogy a segédlelkészek minél jobban elmélyüljenek a rájuk bízott egyházközségek hitéletében és a hívek lelkiségében, egyszóval gyakorlatot szerezzenek lelkési pályájuk elején – folytatta az átányi egyház történetének a megírását. Munkáját a következőképpen zárta:

Szerettem volna megérteni az átányi gyülekezet életét. [...] Néha csak a sötét dolgozat láttam. A csüggedés kezdett szorongatni. A felületi dolgokon túl a mélybe igyekeztem pillantani. Innen mindig új reménységet nyertem. Szilárd lett az a meggyőződés, hogy a hamu alatt még parázs van. Mély vallásos élet van a mi református népünkben. [...] Hálát adok istennek, mert igen sokat nyertem abból, hogy ezzel az anyaggal küszködtem.⁴⁴

Csorba nagy körültekintéssel és alapossgal járt el, amikor összegyűjtötte és rögzítette a Csengey József lelkész óta történt átányi egyházi eseményeket. Különösen gazdag anyagot gyűjtött a temetési énekekből. Erről a következőt írta: „Az énekek eredetét megmondani nem tudják. Amit ők leírtak, azt sajátjuknak is mondják. Az én megítélésem szerint valamelyik debreceni vagy sárospataki halottas könyv, de az énekeket már ők válogatták ki saját ízlésük szerint. Az énekek sok átalakuláson mentek át. [...] De az is meggyőződés, hogy az énekek közül sok itt született Átányban.”⁴⁵

⁴¹ *Magyar városok és vármegyéik monográfiája 20.: Hevesvármegyei ismertető és adattár*, szerk. LADÁNYI István, Bp., A magyar városok monográfiája kiadóhivatala, 1936, 383. – Helyi források szerint az Együd családban keletkezett a ballada, de nem tudható, hogy konkrétan Együd János volt-e a szerző. Köszönet a közlésért Végh Károlynak.

⁴² Központi Értesítő, 37(1912), 33. sz. (ápr. 25.), 962.

⁴³ BENKE György, *Akik előttünk jártak 2.*, Mezőkövesd, Szerzői kiadás, 2007, 58.

⁴⁴ Kézirat, Átány, református parókia. Az átányi református egyház történetét a 19. század végéig feldolgozta Csengey József. Lásd: NAGY Mihály, *A hevesi ev. ref. egyház története 1859-ig, Kézirat a Hevesi Református Egyházközség tulajdonában*, Átírás Csengey József Az átányi ev. ref. egyház története c. munkájából, 1888.

⁴⁵ Csorba Géza jegyzete. Kézirat. Átány, református parókia.

Csorba Géza érdeklődését a ballada iránt az is felkelthette, hogy ő is sokat várt a ki-nevezésére, segédlelkésként került a községbe, tehát átérezte Csillik Balázs tragédiáját.

A gyilkosság balladája

Benőcs Terézia és Csillik Balázs tragédiáját tehát *Átányi szerelmi történet* címmel rögzítette Csorba Géza, szerzőjének – mint jeleztük – Együd Jánost nevezte meg, ami bizonyosan csak annyit jelentett, hogy a balladának ezt a változatát, amelyet kutatásunkban mi is használunk, tőle hallotta.

Nézzük tehát a fiatalok rímekben rögzített történetét és az abban rejlő társadalom-történeti tanúságokat.

Átány községnek Szárazbő pusztáján,
Volt egy tanítónő, egy szerelmes leány,
Elemi tanárnő: Benőcs Terézia,
Csillik Balázs káplán szerelmes galambja,
Már közel két éve, hogy feszült a viszony,
A káplán szereti a tanár-kisasszonyt,
Kölcsönös szerelmet ígérve egymásnak,
Egy szebb és jobb jövő pályafutásának,
Sokat is kitalpalt érte a pusztára,
Éjjelt-nappalt érte sokat feláldozva.

A vers bevezetése több kérdést vet fel. Vajon miért fogalmazott úgy a szerző, hogy a fiatalok közt két évig feszült volt a viszony? A feszült viszony ugyanis ellentmondásban áll a későbbi boldog menyasszony megfogalmazással. A két év bizonyára csak az ismeretség időtartamára vonatkozik. Kettőjük kapcsolata 1910 nyarán még semmiképp nem lehetett feszült, hiszen Terézia a házasság reményében júliusban konfirmált. Nehézségek (tehát feszültségek) adódhattak viszont a felekezeti különbözőségekből, amely ez esetben korántsem volt leküzdhetetlen, hiszen a vőlegény segédlelkész volt, így a felekezetváltásnak nem volt akadálya. Közös életüknek nehéz anyagi helyzetük viszont gátja lehetett, és talán vitákra is okot adott. Csillik káplánszobája egy 3×4 méteres legénylakás volt a lelkéslakban, és minden bizonnyal a menyasszony tanítói lakása sem lehetett ennél nagyobb.⁴⁶ A fiatalok lakhatási nehézsége, illetve a felekezeti különbözőség lehetett feszültség okozója, ám ez semmiképp nem megromló kapcsolatot, inkább leküzdendő akadályt, nehézséget jelenthetett.

⁴⁶ A szárazbői egy tantermes iskolát és tanítói szobát elbontották, helyette 1942-ben új, két tantermes épült, amelyet az 1950-es évek elején elbontottak. Az új iskola nem a régi helyén állt, azt 500 méterrel mellette építették fel. Az első iskola tervrajzai nem ismertek (SZUROMI, *Átány évszázadai...*, i. m., 60). Jelenleg is létezik a lelkéslak és benne a káplánszoba. Érdekessége, hogy bár a lelkéslakot felújították, a káplánszoba eredeti állapotában maradt, a gyilkosság óta felújítást ott nem végeztek (Végh Károly közlése).

A szárazbői katolikusok vasárnaponként az erdőtelki vagy a hevesi templomot látogatták, a fiatal tanítónő azonban a besenyőtelki templomba járt misére. A segédlelkész a Szárazbőn élő református hívek látogatásakor ismerhette meg kedvesét. Benőcs ritkán kereste fel Átányt, erre utal a szerző, amikor azt írja, „sokat is kitalpalt érte a pusztára”. A külterületek látogatása jellemzően a segédlelkészek feladata volt.

Meglepő viszont a *káplán* szó használata, mivel a reformátusok a lelkész segédjét segédlelkésznek nevezik, a katolikusok szóhasználatára jellemző, hogy a kisegítő plébánost káplánnak hívják. Ugyanakkor Átányban a mai napig is él ez a kifejezés.⁴⁷ Hasonlóan érdekes a *paplak* szó használata is, mivel a reformátusok körében a parókia kifejezés terjedt el.

Egyszer elérkeztek a várva várt napok,
Szaladatlanul folyva, mint csergő patakok.
Még egy hiba volt: a valláskülönbség,
S hogy ez akadály utjukba ne essék,
Hogy szerelmük tüze magasan lobogjon,
Vallását elhagyta a tanár-kisasszony.
Ezerkilencszáztíz december havában,
A besenyőtelki római egyházban,
Két élő tanú jelenlétében,
Benőcs Terézia hitéből kilépett,
S ezen két tanú jelenléte mellett,
Felvette Teri a református hitet,
S az átányi egyház tagjává felvette,
A keresztségével el is pecsételte,
Most már nem volt egyéb tennivaló hátra,
Egy napon átmenni beiratkozásra,
Erre volt rászánva december huszonhét,
Mikor estefelé a gyilkosság történt.

A vegyesházasságok a korszakban már társadalmilag elfogadottak voltak. A házasulandók rendszerint a házasságkötés előtt nyilatkoztak arról, melyik felekezet szokásai szerint kívánják születendő gyermekeiket nevelni. A gyakorlat szerint a lányok az anya, a fiúk az apa vallását követték. Átány zárt, hagyománytisztelő világában ebben az időszakban nem találunk példát vegyes házasságra, habár az országban a polgári anyakönyvezés után ez már nem volt ritka.⁴⁸ A katolikus Benőcs Teréziának mindenképpen követnie kellett leendő férje hitét, hiszen vőlegénye segédlelkész volt.

⁴⁷ Az átányi egyházat látogató előjárók is meglepve tapasztalták, hogy a községben él a káplán kifejezés (káplánszoba), ennek egyik magyarázata a 16. századi áttérés óta továbbélő katolikus szóhasználat lehet. Ez magyarázná a szintén szokatlan paplak kifejezést is. Köszönet a közlésért Végh Károlynak.

⁴⁸ A felnőttkori konfirmáció ritka volt. Benőcs Terézia előtt 1904-ben történt egy esetben felekezetváltás, azt megelőzően pedig, 1898-ban és 1895-ben, utóbbi esetben a szárazbői birtokos Puky család tért át református hitre. – Átányi református anyakönyvek. Sgy.

A menyasszony vallásos nevelést kapott, hiszen az egri Angolkisasszonyok Intézete híres volt katolikus, nemzeti és konzervatív elveiről. Elvárták ezt az itt tanuló leányok szülei is, akik a közép- és nagypolgárság soraiból kerültek ki.

Benőcs Terézia 1910. július 24-én lépett be a reformátusok közösségbe, tehát a ballada szerzője rosszul emlékezett a decemberi dátumra.⁴⁹ A decemberi időpont azért is elképzelhetetlen, mivel a konfirmációt hosszabb időszak előzi meg. Az egyházváltás időpontja viszont azt mutatja, 1910 nyarán még minden rendben volt a fiatalok között.

Csillik anyakönyvekben hagyott bejegyzései és rajzai szerint 1910-ben még rajongott menyasszonyáért. Nem tudjuk, hogy Benőcs Terézia mit érezhetett a vőlegénye iránt, de néhány tudósító szerint a fiatalok 1910 decemberére már elhidegültek egymástól: „A kinevezés késett, s ezért a tanítónő elhidegült a lelkészről”;⁵⁰ „Csillik attól tartott, hogy a leány végleg elhidegül s ezért beszélgetés közben revolvert fogott rá és agyonlőtte”.⁵¹ Mások arra utaltak, hogy a lelkész nem bírta elviselni a várakozás hónapjait, labilis személyiség volt, és az öngyilkosság foglalkoztatta: „Már hónapok óta tervezték, hogy házasságra lépnek, de ott volt a nagy akadály: Csillik Balázsnak nem volt végleges papi állása. Ez nagyon elkeserítette a különben is érzékeny papot. Régóta foglalkozott öngyilkos gondolatokkal. Ez derül ki abból a végrendeletből, amelyet tegnap találtak meg a lakásán. Attól félt Csillik, hogy Teréz otthagyja, mert nincs annyi jövedelme, hogy otthont alapíthassa.”⁵²

Nem valószínű, hogy az elhidegülés 1910 nyara előtt következett be, hiszen akkor a tanítónő nem hagyta volna el hitét, és lépett volna be a református felekezetbe. Az elhidegüléstől való félelem inkább Csillik kényszerképzelete lehetett, aki nem tudta, mikor jut önálló lelkészi álláshoz. Erre utalnak a tudósításokban szereplő érzékeny, zárkózott jelzők is.

A gyilkosság időpontja is ellentmondásos. Az újságírók szerint Csillik délután ölte meg menyasszonyát, és az eset csak este derült ki. A ballada szerzője úgy tudja, hogy a gyilkosság estefelé – máshol alkonyattájt – történt. Télen Átányban az állatok már estefelé megetették, ami fél három és három óra közt történt. A balladában szereplő időpont-megjelölés tehát délután 3-4 órát jelent, azaz estefelét, alkonyatot. December 31-én azt jelentették Átányból, hogy a „kis, háromezerötszáz lelket számláló faluban karácsony óta másról se beszélnek, mint a szép, barna tanítónő drámájáról”⁵³ –, vagyis a szerző pontosabban tudhatta az esemény időpontját, mint a tudósítók.

⁴⁹ Átányi anyakönyvek alapján.

⁵⁰ Tolnai Világlapja, 11(1911), 3. sz. (jan. 15.), 141.

⁵¹ Az Ujság, 8(1910), 310. sz. (dec. 30.), 9.

⁵² Friss Ujság, 15(1910), 311. sz. (dec. 30.), 3.

⁵³ Friss Ujság, 15(1910), 312. sz. (dec. 31.), 4.

Most volt immár Teri teljes örömében,
Hogy három hét múlva papné lesz egészen.
Fel voltak öltözve ünneplő ruhába,
Hogy majd átmennek a jegyző-irodába.
A polgári törvény teljes értelmében,
Huszonegy napon át kihirdetve lesznek,
Aztán megesküsznek, otthont alapítanak,
S így lesznek bírói egy új életkornak,
De egy nagyreményű öröm gondolatok,
A szerelmeseknek csak estvéig tartott,
Bevonultak este a káplán szobába,
Hol belelőtt Csillik a menyasszonyába,
Akit kecsegtetett szép ígéretekkal,
Lelővi kegyetlen gonosz lelkülettel,
Így estek porba a szépreményű vágyak,
Prédáivá lettek pisztoly golyójának.

Ezekkel a sorokkal ér véget az első rész, amely szerint a menyasszony boldog volt. Valósnak kell elfogadnunk, hogy december 27-re a fiatalok házasságkötési szándékuk bejelentését tervezték a községházán. Ezután következhetett csak a templomi szertartás, amelyet megelőzött a három héten át tartó kihirdetés. A kihirdetés így értelemszerűen nem a polgári szertartásra, hanem az egyházra vonatkozott, vagyis az esketés időpontja január harmadik hete lett volna.⁵⁴

A második rész *A gyilkos estében* címet kapta. A történet mesélője kilép a történetmondás keretei közül, és patetikus magasságokba emelkedve fogalmazza meg az egész emberiségnek szóló erkölcsi üzenetét:

Borzadj emberiség, mert olyat beszélek,
Melyre megfagy benned a szív és a lélek,
Megrendítő eset történt ma Átányban,
Az itteni paplak káplán-szobájában,
Alkonyat tájban.
Ezerkilencszáztíz december havában,
Huszonkilencedikén estefelé tájban,
Két ifjú szerelmes egymásnak örvendve,
Elrejtözve, mindenkitől elfeledve,
Lép veszedelembe.
Csillik Balázs káplán és kedves arája,
Benócs Terézia várományos társa,
A már régóta várt szebb jövőjét várva,
Boldog reményektől kebele duzzadva,
Lesz a halál fogja.

⁵⁴ Ma már csak kétszer hirdetik ki a házasulandókat a templomban. Sgy.

A szerelmes káplán gyilkosa lesz neki,
Három lövéssel a padlóra teríti,
Midőn vérveszítve halott lett a leány,
Csillik felfektette őt a maga ágyán,
A gyilkos órán.

A három lövés tényében a tudósítók és a ballada szerzője is megegyezik. Csillik valószínűleg nem hirtelen felindulásból sütötte el marokfegyverét – amelynek birtoklása bár nem szokatlan, mégis összeegyeztethetetlen a lelkészi hivatással –, hanem készült a tetteire.

A gyilkosságot megelőző órákról a ballada szerzője nem írt, annál többet „tudtak” a tudósítók:

Három és négy óra között történt a rémes dráma és csak hét órakor tudták meg. Csillik ebéd után együtt sétálgatott Benőcs Terézzel a templom udvarában, aztán bementek a segédlelkész szobájába. Illés János, Átány lelkésze nemrég meghalt és a családja lakja most a paróchiát. Csillik vezette a kis egyház ügyeit. Este hét órakor vacsorához hívták Csilliket. Néhány perc múlva tántorogva, a homlokán vérezve lépett be a pap Illésékhez.

– Mi történt? – kiáltott föl özvegy Illésné.

– Maga vérzik, Balázs!

A pap homlokán hatalmas seb tátongott és vastagon szivárgott belőle a vér. Csillik nem felelt, lehanyatlott a székre. Az Illés-család erre befutott a pap szobájába, amelynek padlóján vérebe fagyva, óriási vértócsában találták Benőcs Terézt. Nyomban orvosért szaladtak. De az már nem segíthetett a tanítónőn. Megállapították, hogy Csillik először revolverből hátba lőtte a tanítónőt, aki a padlóra bukott és a fejét valami éles tárgyban betörte. Azután közvetlen közelből, revolverét a leány homlokához szorítva, fejbőlötte. A golyó átfurta az agyvelőt. Harmadszor is rálőtt, ezuttal a balhálántékába. Az irtózatos vérengzés után három vagy négy óra hosszat együtt maradt halott szerelmesével. Lehet, hogy imádkozott. Aztán főbelötte magát.⁵⁵

Ezt a beszámolót vette át a *Friss Ujság* december 30-i száma is, de másnap kiegészítették azzal, hogy a menyasszonynak „csupa vér és agyvelőroncs volt a feje. A szem alatt ütések nyoma. Valószínűleg dulakodtak, a leány nem akart meghalni.”⁵⁶ Más lapok szerint a gyilkosság beszélgetés közben történt, és nem volt nyoma dulakodásnak: „Csillik attól tartott, hogy a leány végleg elhidegül s ezért beszélgetés közben revolvert fogott rá és agyonlőtte.”⁵⁷ A valóságban a segédlelkész három lövéssel végzett Benőcs Teréziával.

Nem egyértelmű, hogy a lövést megelőzte-e dulakodás, vagy pedig Csillik alattomban lőtte hátba kedvesét. A Flóbert pisztoly kis kaliberű maroklőfegyver, amely nem alkalmas arra, hogy az áldozatot egyetlen lövéssel megölje. A pisztolyt háromszor

⁵⁵ Népszava, 38(1910), 310. sz. (dec. 30.), 7.

⁵⁶ Friss Ujság, 15(1910), 312. sz. (dec. 31.), 4.

⁵⁷ Az Ujság, 8(1910), 310. sz. (dec. 30.), 9.

sütötték el, az egybehangzó tudósítások szerint Benőcs Teréziát egyszer hátba lőtték, kétszer pedig halántékon, vagyis szinte kivégezték: „Csillik először revolverből hátba lőtte a tanítónőt, aki a padlóra bukott és a fejét valami éles tárgyban betörte. Azután közvetlen közelből, revolverét a leány homlokához szorítva, fejbelőtte. A golyó átfurta az agyvelőt. Harmadszor is rálőtt, ezuttal a bal halántékába.”⁵⁸ Csillik első lövése bizonyítanival nem volt halálos, hiszen a Flóbert pisztollyal önmagát sem tudta egyetlen lövéssel megölni, ezért sütötte el fegyverét még kétszer. Ha hihetünk a leírásnak, akkor a különös kegyetlenség tényállása sem zárható ki.

A három lövés, a kivégzésszerű gyilkosság hidegvérű, előre eltervezett cselekedetre utal. A halott lánnyal együtt töltött órák pedig – ha egyáltalán léteztek – azt mutatják, Csillik a fegyver elsütése után tisztán gondolkodott. Az *Ujság*ban megjelent cikk szerzője szerint a segédlelkész órákon át imádkozott a halott lány fölött, és még két búcsúlevelet is írt. Az egyik az édesanyjának szólt, a másikat már nem címezte meg.⁵⁹

Arra sem kapunk egyértelmű választ, hogy a néhai Illyés János családja mikor és hogyan értesült a gyilkosságról. A lelkészlakot ekkor még az Illyés család használta, amelynek az asztalánál étkezett Csillik is. A kántorlak a lelkészlakkal egy fedél alá épült, vagyis Illyéséknek a lövéseket mindenképpen hallania kellett. Illyés fia, ifj. Illyés János is segédlelkész volt, a gyilkosság előtti napokban még temetett is Átányban. Ennek alapján nemcsak az özvegy, de a fia is a lelkészlakban tartózkodott a lövés idején.

Ebben az időszakban a fiatalok csak akkor tölthettek együtt hosszabb időt, ha azt a család jelenlétében tették. A családot ebben az esetben az özvegy lelkészné jelenthette, aki Csillikről is gondoskodott. Ha vacsoraidőben derült ki a gyilkosság, azt valakinek jeleznie kellett a kántorszobában tartózkodó segédlelkésznek. A halott menyasszonnyal töltött idő és a két búcsúvers megírása viszont nem szerepel a balladában.

Csillik gonosz tervét tovább is folytatja,
Kis „flóbert” pisztolyát fejének fordítja,
A golyó a fején keresztül fúródva,
Testét és ruháját vérrel borítva,
Várja, ha meghalna.
De neki a lövés nem lett oly válságos,
Pokoli rossz terve nem lévén halálos,
Hogy a házbéliek tettét észrevették,
Az egyházfit rögtön mindjárt berendelték,
Kérték, intézkednék.
Így ment el a hír az előljáróságnak,
Az átányi egyház több tanácsosának,
És a főjegyzőnek, ki úgy intézkedett,
Azonnal egy kocsit orvosért küldetett,
S a helyszínre elment.

⁵⁸ Friss Ujság, 15(1910), 311. sz. (dec. 30.), 2.

⁵⁹ Friss Ujság, 15(1910), 312. sz. (dec. 31.), 4.

A káplán szobából Csilliket kihozták,
Véres fejét hidegvízzel mosogatták,
Aztán a lelkészi hivatalba vitték,
Ott fejét bekötve ágyba fektették,
Őrzés alá vették.

Az újságírók által közzétett történet és a ballada ezen a ponton eltér egymástól. A lapok szerint Csillik a saját lábán, véres fejével ment Illyésékhez vacsorára. A gyilkosság és a cselekmény felfedezése közt órák teltek el. Ez a változat azért kétséges, mert az Illyés családnak hallania kellett a lövéseket. A ballada szerzője szerint a lelkész családja „rögtön” meghalotta a lövések hangját, vagyis Csillik nem tölthetett több órát halott menyasszonyával.

Az átányi szerző azt is pontosan elárulja, mi történt ezután: „Az egyházfit rögtön mindjárt berendelték” – ami azt jelentette, hogy hívták a harangozót, aki azonnal futott a hírral a presbiterekhez és a községi előjárókhoz, akik személyükben azonosak voltak, és megindult a hivatalos eljárás. Átányban a harangozó volt az, aki a községben történekről értesítette a világi és egyházi hatóságokat.

Itt kell megjegyezni, hogy az országos lapok egymás tudósításait vették át, az esetlegesen hiányzó részeket pedig igyekeztek kipótolni, úgy, ahogy szerintük az történhetett. Az elhidegülés, a délutáni közös séta, a lelkészi kinevezés késlekedése szó szerinti ismétlés. A sajtó igyekezett kerek, logikus történettel szórakoztatni olvasóit. A 20. század első évtizede a tömegsajtó kialakulásának időszaka. 1892-ben 734 lap jelent meg az országban.⁶⁰ Az irodalmi színvonal iránt engedményeket tevő divatlapok különösen olvasottak és kedveltek voltak, köztük az 1901-ben alapított *Tolnai Világlapja*, az első valóban bulvárjellegű sajtótermék, amely kimagasló olvasottságot ért el. Ez a lap volt az egyetlen, amely fotót is közölt a tragikus sorsú fiatal párról, ráadásul a kettős öngyilkosság lehetőségét is kész tényként kezelte. Az olvasók hírigényének kielégítése miatt az Átányon történtek az országos figyelem középpontjába kerültek, még akkor is, ha arról meglehetősen ellentmondásos és pontatlan információk jutottak csak el a szerkesztőségekbe.⁶¹

Ebben az időszakban nem Csillik volt az egyedüli lelkész, aki a vádlottak padjára került. Az Amerikai Egyesült Államok Michigan államában 1909-ben a helybeli lelkész végzett baltával az egyik hívővel, mivel úgy érezte, az hipnotikus befolyást gyakorol fölötte.⁶² A bűnelkövetés nem ismert határokat, 1910 decemberében Zarában is ítélőszék elé került egy pap gyilkosságra való felbujtás miatt, akinek a bűnlajstromát cseccsemöngyilkosság is gyarapította.⁶³ Két héttel a tárgyalást követően ölte meg Átányban Csillik a menyasszonyát. A két eset közt a sajtó semmiféle összefüggésre nem utalt, ám nem zárható ki, hogy az egyházon belül megjelenő bűnelkövetés elleni fellépés, a bűnelkövetők elleni burkolt társadalmi harc és annak újszerűsége, hogy az egyházi

⁶⁰ *Magyar művelődéstörténet*, szerk. KÓSA László, Bp., Osiris, 2000 (Osiris tankönyvek), 376.

⁶¹ *Tolnai Világlapja*, 11(1911), 3. sz. (jan. 15.), 141.

⁶² *Pesti Napló*, 60(1909), 46. sz. (febr. 24.), 12.

⁶³ *Délmagyarország*, 1(1910), 171. sz. (dec. 14.), 9.

szolgálatban állók a helyes útról letérhetnek, volt az oka annak, hogy Csillik esetét ilyen részletesen és hosszan tárgyalták.⁶⁴

A főjegyző úr a szobát kinyitatta,
A szoba belsejét mind felülvizsgáltatta,
Bent vala a leány meghalva az ágyon,
A sok vér a szoba közepén a padlón,
Minden oly szomorún.
Meghagyta továbbá, hogy a gyilkos szobában,
Végintézkedés maradjon, ahogy van,
Minden hulla és vér háborítatlanul,
Mind majd a bűnügyi felsőbb hatóságtól
A rendelet megfordul.
Másnap König bíró két orvos társával
Megjelent a leány fölboncolására,
A sértett részeket végig felfejtették,
A talált jeleket jegyzőkönyvbe vették,
Magukkal elvitték.
Másnap aztán délben egy óra felére,
Gyűl a nép a leány gyásztemetésére,
Kondul a vészharang, hangzik a gyász-ének,
Kebelére kerül gyászos sír gödrének,
Így fizet az élet.

A lapok írtak a nyomozás részleteiről is. A gyilkossághoz kirendelt hevesi járásbíró König Ede volt, a körorvos dr. Barabás Béla, a járási orvos dr. Váhl Adolf, az átányi jegyző pedig Horkay Árpád.⁶⁵ A boncolást a helyszínen végezték, a temetést pedig – mint ilyen esetekben – „két delet megvárva” tartották.⁶⁶ Benőcs Teréziát a községi temetőben helyezték végső nyugalomra december 29-én. A szertartást Végh Dezső segédlelkész vezette, noha Illyés János segédlelkész is a faluban tartózkodott.

A temetésre Átányba utazott Benőcs Béla és Terézia nevelőanyja, Balkay Mária is.⁶⁷ A szülőkről sem a ballada szerzője, sem az újságírók nem szólnak, tehát nem tudjuk, hogy Csilliket meglátogatták-e az eset után a szülei, vagy milyen körülmények fogadták az Átányba érkezett Benőcs Bélát és nejét.

Csillik nem volt szállítható állapotban, ezért letartóztatása után Átányban maradt csendőri őrizettel.⁶⁸ A tett helyszínét lezárták, ő pedig átkerülhetett a csendőrpihenő

⁶⁴ 1912-ben a nagyszekeresi lelkész hatszor lőtt rá saját kántorára, ám az esetet csupán a rövid hírek közt említették. – Abauj-Kassai Közlöny, 41(1912), 174. sz. (aug. 2.), 5.

⁶⁵ Ujság, 8(1910), 310. sz. (dec. 30.), 9.

⁶⁶ A halottat addig nem temették el, amíg két déli harangszó el nem hangzott. Tehát a temetés december 29-én történt. – Átányi halotti anyakönyv.

⁶⁷ Benőcs Terézia sírja ma már nincs meg, az új temetőt 1920-ban nyitották, ezzel együtt pedig a régi temető sírjait az enyészetnek hagyták (Végh Károly közlése).

⁶⁸ MNL HML VII./7. 101.

mellett lévő fogdába, amelyet a községházán alakítottak ki. Itt őrizték 1911. január 19-ig, amikor saját lábán csendőri kísérettel az egri királyi törvényszék fogdjájába kísérték. Kihallgatása szintén Átányon történhetett, vagyis hitelt kell adnunk annak, hogy König Ede hevesi járásbíró,⁶⁹ aki a nyomozást vezette, betegágyában, azaz a fogdai priccsen hallgatta ki a segédlelkészt:

Tegnap fölkereste Csillik Balázst, aki minden kérdésre ezzel felelt:

– Nem tudok semmit... Nem emlékszem semmire...

Mikor azt kérdezte tőle, mióta van Átányban, így felelt:

– Négy hete.

Pedig már három esztendeje.⁷⁰

A ballada befejezése szintén tanító jellegű. A „tisztelt jó barátom” megszólítás azonban nem egy prédikáció vagy erkölcsi tanítás, hanem az egyik helyi vőfélyvers felütése, amely ugyanígy kezdődik:

Tisztelt jó barátom! ki most ezt olvasod,
Ítéld el szigorúan az ilyen bűnalakot,
E sorok írója kívánom tenéked,
Hogy ilyen esetben részed soh-se légyen,
Isten is őrizzen.

Csillik a gyilkosság után csendőri felügyelet mellett három hétig Átányon maradt. Fejsérülése nem volt súlyos, hiszen kihallgatható állapotban volt, sőt január 19-én saját lábán ment Egerbe csendőri kísérettel. Állapotát a fogolytörzskönyv „gyengélkedőnek” írja le, előzetes letartóztatásának indoka pedig a szökés veszélye.⁷¹ A lapok szerint folyamatosan foglalkozta az öngyilkosság gondolata, tehát mentális állapota zavart volt.

Prológus

Csillik az utolsó hónapját 1911. január 19. és 1911. február 20. között az Egri Királyi Törvényszék fogházában töltötte. Bizonyára sor került az esküdtszéki kihallgatásra is, mivel az *Eger* című helyi lap azt írta, „elégge szánakozhatunk ezen a szomorú eseten... De másokban inkább a kíváncsiság lett uralkodóvá a szánakozáson. Azt mondják, hogy különösen az »uri nők« végtelenül kíváncsik voltak az esküdtszéki tárgyalásra, érdekes, szenzációs staffázst sejtettek az akták mélyében.”⁷² A törvényszéki iratok hiá-

⁶⁹ A sajtó folyamatosan rosszul írja a hevesi bíró nevét, aki König volt és nem Kölnik. Ez is mutatja, hogy a lapok egymás tudósításait veszik át.

⁷⁰ Friss Ujság, 15(1910), 311. sz. (dec. 30.), 2–3.

⁷¹ MNL HML VII./7. 101. – Az Egri Királyi Törvényszék iratai csak 1915-től kerültek a Heves Vármegyei Levéltárba, így a kihallgatás jegyzőkönyve nem ismert.

⁷² Eger, 34(1911), 16. sz. (febr. 25.), 4.

nyában csak a korabeli sajtóhírekre tudunk támaszkodni, amelyek szerint a tárgyalás nyilvános volt, és nagy érdeklődés kísérte.

Csillik a fogházban hunyt el február 20-án: „Még tegnapelőtt este megborotválkozott, semmi baja sem volt. Tegnap reggel a fogházőr bement cellájába, hogy felköltse. Ott feküdt szépen, csendesen, a halottak mindent megbocsátó szelid nyugalomával az ágyon, karbafont kezekkel. Amint hozzálépett az őr, ijedten vette észre, hogy Csillik Balázs halott.”⁷³ Ezen a ponton ismét megfigyelhető a korabeli bulvárlapok pontatlansága: voltak, akik azt írták, Tiszanánán érte a halál, mások szerint az egri kórházban hunyt el. Halotti anyakönyve szerint a halál Egerben, a Vásártér 28. szám alatt következett be, ez pedig a fogház címe.⁷⁴

A fogházakban ekkor feltűnően sok volt a haláleset:

Írtunk az utóbbi hetekben a budapesti rendőrség, az aradi rendőrség, a nagyvárad-i ügyészség fogházában és a nyitrai fogházban történt gyanus halálesetéről [...], ezekután csak természetes lehet, hogy pont másnap egy másik ügyészség fogházában történt titokzatos halálról kell megemlékeznünk. Ez a fogház az egri ügyészség fogháza. [...] [A] fölsorolt fogházak az egri ügyészség fogházára fordítja az izgatott közfigyelmet, amely igazán szeretné már egyszer végét látni a gyanus, gyilkos fogházi botrányoknak.⁷⁵

Halálát a fogolytörzskönyv és a halotti anyakönyv szerint reggel 5 órakor agyszélhűdés okozta, amely a lövés következménye volt: „Valószínű, hogy a seb, mely kívülről begyógyult, belülről nem hegedt be, vérzett, az agyra ment a vér s így következett be a halál.”⁷⁶ Nem zárható ki azonban az öngyilkosság sem, főként ha valóban karba tett kezekkel találtak rá.⁷⁷ Ugyanakkor az agyszélhűdés rögzítése a lelkészi pályára készülő férfi köztisztvisletben álló családja iránti kegyelet is lehetett.

Csillik tette nem maradt következmények nélkül. Szülőfalujában, Tiszanánán temették el. Apja, id. Csillik Balázs ezt követően nyugdíjazását kérte, amit a vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyott.⁷⁸ Az idős szülők Gesztelyre költöztek.⁷⁹ Átányba februárban új lelkész érkezett Tiszafüredről, Diószegi Mihály.⁸⁰

Csillik Balázs és Benőcs Terézia tragédiája a sajtóhírek ellenére talán feledésbe merült volna, ha az Átányi szerelmi történet nem őrzi meg emléküket. A vers nem kizárólag egyszerű rímekkel záródó, folklorisztikus elemeket vegyítő ponyvaballada vagy a helyi közösségnek szóló tanítóballada. Érdekessége, hogy szerzője felhasználta

⁷³ Ellenzék, 10(1911), 23. sz. (febr. 25.), 4.

⁷⁴ Vásártér: ma Pyrker tér Egerben, jelenleg is itt található a börtön és a törvényszék épülete.

⁷⁵ Népszava, 39(1911), 47. sz. (febr. 24.), 6.

⁷⁶ Ellenzék, 10(1911), 23. sz. (febr. 25.), 4.

⁷⁷ Népszava, 38(1910), 310. sz. (dec. 30.), 7. – Friss Ujság, 15(1910), 311. sz. (dec. 30.), 2–3.

⁷⁸ Eger, 34(1911), 70. sz. (szept. 2.), 4.

⁷⁹ Id. Csillik Gesztelyen halt meg 1916-ban, de őt is Tiszanánán temették el.

⁸⁰ Ellenzék, 10(1911), 25. sz. (febr. 28.), 2. – A lap szerint Diószeghy Sándor, helyesen: Diószegi Mihály.

a vőfélyversek és hallottbúcsúztatók rímseit, szóösszetételeit is. A népköltészet ezen változata legtöbbször a lokális közösség számára fontos, megrázó, felkavaró vagy emlékeztető cselekményt, történetet mond el, és nem ismeretlen a magyar irodalomtörténetben. Az egyszerű szerkezet, népies megfogalmazás, valamint a költői képek, metaforák, asszociációk gyakori hiánya miatt ezek a versek nem kerültek be a maradandó irodalmi értékek közé. Az *Átányi szerelmi történet* is helyi folklór színes emlékeként maradt ránk.

A ballada viszont művészi érték hiányában is többértéket hordoz a társadalomtörténet számára. Az átányi segédlelkész szerelemfáltésból megölte kedvesét, a község külterületén tanító Benőcs Teréziát. A leánnyal három lövés végzett, Csillik többszöri kísérlet után öngyilkos lett. Ez önmagában egy sajnálatos szerelmi tragédia. A társadalomtörténet számára mégis több mint helytörténet. A Benőcs család pozitív társadalmi mobilizációja már az apa második házasságkötésével elkezdődött. Leánya bizonyára a család első értelmiségi életet élő tagja lehetett volna, ha vőlegénye nem gyilkolja meg. Ez a törekvés egyfajta társadalmi reprezentációs kényszerrel is párosulhatott, vagyis Csillik joggal félt attól, hogy segédlelkésként keresete nem lesz elegendő, késlekedő kinevezése pedig közös életük gátja lesz.

Csillik jellemvonásához érdekes adalékokkal szolgálnak az átányi anyakönyvek. Az élénk fantáziára valló rajzok és a mögöttük rejlő közlési szándék kiforrotlan jellemre utalnak. Bizonyára emiatt késleltették kinevezését is. Komoly pszichés problémákkal kellett küzdenie, mivel a konfliktuskezelés helyett a gyilkosságot választotta.

A korai bulvársajtó működése szintén számos érdekességet vet fel. A vizualitás már a 20. század elején is olvasói igény volt. Ez esetben nem küldtek a helyszínre rajzolókat, mint a tisztaeszlári vérvád tárgyalása idején, de igyekeztek részletesen bemutatni a szereplőket és a gyilkossághoz vezető utat, a hiányzó információkat egymástól vették át, vagy különböző kiegészítésekkel élve tették kerekké a történetet. A szerelmi dráma három hónapon át foglalkoztatta a sajtó munkatársait. Az első tudósítások már december 30-án megjelentek a *Népszava* és a *Friss Ujság* című lapokban, december 31-én pedig az *Eger* és a *Pesti Hírlap* közölt beszámolót az átányi történetekről. A segédlelkész haláláról a *Pesti Hírlap*, az *Ellenzék*, az *Eger* és a *Sárospataki Református Lapok* is megemlékeztek. A gyilkosságot utoljára 1916. július 16-án említették a *Sárospataki Református Lapokban*, a köztisztviselői állás okán. A korabeli média – amely a törvényhatósági iratok hiánya miatt forrásértékűvé emelkedett – hat éven át fenntartotta az emlékezetet.

A társadalomtörténet újszerű vizsgálati módszerei – pszichobiográfia, hermeneutika – rámutattak arra, hogy egy egyszerű, népi ballada is hordozhat sokrétű jelentéstartalmat. A fiatalok története egyszerre ad képet a korabeli bulvársajtó működéséről, az értelmiség egzisztenciális nehézségeiről, a lokális elit működéséről, a vidéki tanítónők helyzetéről és korabeli társadalmi mobilitási lehetőségeiről is. Az *Átányi szerelmi történet* tehát valóban több mint népköltészet, hiszen társadalomtörténeti többletjelentése van.

KOSZTOLÁNCZY TIBOR

Schmith Fábíán, Rozi, Terka, Irén mama, Bartos János és a többiek – avagy a komplexek hatalmáról¹

„Csáth korunk egyik legjelentősebb íróművésze.
Véleményem szerint a Beatles együttessel is felér”
(Esterházy Péter)

“I want you
I want you so bad
It’s driving me mad, it’s driving me mad”
(John Lennon)

A komplexek elmélete

Ha elolvassuk Csáth Géza *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* című, némiképp bőbeszédű, 1911-ben készült tanulmányát – vagy inkább csak az egész magvát jelentő komplexelméletet –, a jelenkor embere is lényeges dolgokat tudhat meg a személyiség felépítéséről, ha úgy tetszik: a saját karakterének jellegzetességeiről.² Azon ritka szövegek egyike ez, amely szakemberek és laikusok számára egyaránt érthető.

Csáth azt mondja: az emberi személyiség komplexekből, a személyiséget különbözőképpen konstruáló tényezőkből, motiváló faktorokból áll. A legfontosabb a szexuális-fajfenntartási, az egészség- vagy önfenntartási, az anyagi-pénz, illetve az erkölcsi-ambíció komplex. Emellett egyes embereknél bizonyos korokban alapvető lehet még a származási vagy faji, illetve a vallási komplex.³ Ha a személyiség egyik

¹ A tanulmány főszövegében szereplő oldalszámok a *Mesék, amelyek rosszul végződnek* című, Csáth Géza novelláit közreadó gyűjteményes kötetre utalnak (szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1994), lábjegyzetben az elemzett novellák első megjelenési helyét közlöm.

² A tanulmány egyik első olvasója, Moravcsik Ernő professzor elismerő megjegyzései mellett azt is megírta Csáthnak, hogy véleménye szerint a szöveg „nagyon hosszú, és igen sok benne az ismétlés”; a művet Moravcsik támogatásával adta közre a *Gyógyászat* című lap 1911 szeptembere és 1912 márciusa között (lásd: Moravcsik Ernő Csáth Gézának, [Budapest, 1911. augusztus 3.] = *Smaragd asztal: Csáth Géza válogatott levelezése*, szerk. MOLNÁR Eszter Edina, SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 2020, 208–209). – A tanulmány 1912-ben könyv alakban is megjelent, újabb kiadását lásd: CSÁTH Géza, *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* = *Egy elmebeteg nő naplója: Csáth Géza elfeledett orvosi tanulmánya*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1978 (Magyar Tallózó), 29–240.

³ Megjegyzendő, hogy Csáth a komplexek fogalmát Sigmund Freud vagy Carl Gustav Jung terminológiájától eltérő értelemben használta (lásd: BUDA Béla, *Csáth Géza tanulmánya a mai orvostudomány tükrében* = *Egy elmebeteg nő... i. m.*, 248–251).

komplexe kisebb mértékben sérül, egy másik komplex fontosabbá válik, és a létrejövő *kompenzáció* egyensúlyban tartja a pszichét. Csáth szerint súlyos komplexsérülés esetén – főként akkor, ha a beteg nem tud szembenézni a veszteséggel, amely őt egy bizonyos aspektusból érte – *konverzió* útján téveszmék alakulnak ki. Ilyenkor a trauma pszichiátriai betegség formáját ölti, és ez az állapot már kevéssé gyógyítható.

Csáth a tanulmányban páciensének, G. kisasszonynak a betegségére koncentrált, és az őt sújtó hisztéria kialakulását tárja fel. A komplexelmélet segítségével azonban több Csáth-novella történeteinek alapképletét is megvilágíthatjuk. A *Schmith mézeskalácsos* című novella⁴ főhőse erős ambíciókomplexszel rendelkezik, ő a legjobb mézeskalácsos Lőcsén, céhmesternek is megválasztják. Ládájában gyűlnek az aranyak, ami rendkívül jó hatással van a pénzkomplexére is. Szexuális komplexe hosszú évek elfojtása után tör magának utat, de akkor Schmith Fábián egyszerre a legkíváncsiabb, a legszebb lőcsei lányt akarja, és meg is kapja. A *pénzéért* kapja meg – merthogy leendő apósát, az aranyművest, szintén kielégíthetetlen pénzkomplex vezérli, tehát gazdag vő akar magának, noha a lánya egy kevésbé tehetős fiatalembert szeret. (Megjegyzendő, hogy a Csáth-tanulmány „hősnőjét”, G. kisasszonyt ugyanez a belső konfliktus nyomasztja: a férfi, akit szeret, szegény; a másik viszont, aki neki udvarol, gazdag, de G. nem szereti.) Az aranyműves lánya tehát hozzámegy a nem szeretett gazdag emberhez, és noha az ambíció-, illetve a pénzkomplex várákozáson felül kielégülést nyer, a szeretetet semmi nem pótolja, illetve egyvalaki: a szegényebb kérő, titkos látogatásaival, miközben a férj a vásárokon árulja a szebbnél szebb mézeskalács-figurákat. Schmith azonban sejti, hogy felesége hűtlen, és amikor rajtakapja a szerelmeseket, megöli az asszonyt: „Azt mondhatnám, hogy örült annak, amit tett. Cserébe a saját sok bajáért, a féltékenység kínjaiért, a sok munkában eltöltött örömtelen napért – most igazán végképp és visszavonhatatlanul magáévá tette a feleségét” – vonja le a tanulságot a történet mesélője (231). Ez a paranoid illúzió állítja helyre Schmith önértékelését és belső egyensúlyát: küldetését megvalósítva, megbánást nem tanúsítva, halálfélelmet nem mutatva megy a vesztőhelyre.

A *Rozi* című novellában⁵ a férj viselkedése hasonló képletet takar, ám itt a feleség kerül a középpontba. Rozinak, a cselédlánynak a szexuális komplexét a kockázatkeresés dominálja, olyan kapcsolatok adnak számára kielégülést, amelyekben manipulálhatja a partnerét – egészen addig a pontig, amikor már saját magát is veszélybe sodorja: „Ösztönszerűleg vonzotta ez a veszedelem, a lehetőség, hogy kitekerik a nyakát, vagy félholtra verik, és érdekelte a feladat, bár erről számot adni magának nem tudott, hogy ezt ravaszul csókokkal, hízelkedésekkel, hazudozással elhárítsa – a férfi gyalázatának árán” (298). Jóskához, „az óriás termetű, vasizmú kőműveshez” azért megy feleségül, mert izgatja a gondolat, hogy „mellette a hűtlenség vagy a rosszaság veszedelmes dolog lesz” (298). Rozi más élethelyzetekben is a veszélyt keresi: munkaadóitól feltehetően lop, másfelől klienseitől kapott ruhadarabjait Jóska szeme láttára hordja (és mindez

⁴ Világ, 1910. október 18., 1–3.

⁵ Az Újság, 1912. február 21., 1–3.

látható eufóriát okoz neki). Örömet leli Jóska megalázásában, akinek a féltékenységet tudatosan gerjeszti, elégedettség tölti el a férfi gyötrődésének láttán. Rozi „uraskodni” szeretne, de inkább csak amolyan korlátolt önelégültségben él.

Rozi „kórképe” egyértelmű: a mindent uralni akaró, nárcisztikus ambíció-, illetve szexuális komplex elnyomja a személyiség egészséges önvédelmi reakcióit, vagyis az önfenntartási komplexet. Rozi a beteljesülésért mind nagyobb kockázatot vállal. Közben a Jóskára kényszerített alárendeltség egyre jobban sérti a férfi önértetét, majd egyre inkább taszítja Rozi aljassága. Ám önbecsülését fel kell adnia, hiszen szexuális kielégülést csak így nyerhet (nyilvánvalóan az erkölcsi komplex hadakozik a szexuális komplexszel). De Jóska részéről a szexuális-önfenntartási komplex is sérül, hiszen Rozi nem akar gyereket, csak a vágyainak akar élni, és egyáltalán nem viselkedik feleségként. A döntő momentum akkor érkezik el, amikor Rozi Jóskát már egyáltalán nem engedi magához. Jóska a sérelmeit egy ideje pálinkával tompítja, és amikor Rozit és egyik szeretőjét *in flagranti* találja, a nőt egy bárdal megöli.

A komplexek torzulásából fakadó frusztráció nem mindig hoz magával ilyen látványos végkifejletet. A *Muzikusok* című novellában⁶ szereplő cseheknek valamilyen módon majdnem mindegyik komplexe sérült, hiszen alulfizetett, közepesnél gyengébb zenészek, akik maguk sem becsülik sokra produkciójukat. Érzelmi életük silány. Elhagyták hazájukat e távoli, idegen földért, ahol nem értik őket, és ők sem értik a helybélieket. Egy ideig még küzdenek a fásultság ellen, aztán feladják. Lázadniuk, kitörniük nem lehet, áthághatatlan akadályok állnak boldogulásuk útjában. A komplexek ily mértékű károsodását semmi sem ellensúlyozhatja, egyedül az alkoholban találnak vigaszt.

Az alkoholizmust kiválthatja ugyanakkor egyszeri trauma is. A *Vasút* című novella⁷ főszereplője Bartos János „finom, érző lelkű” hivatalnok (516), aki kiszállásra utazik, és akit elkápráztat a májusi délután varázsa. A csatlakozásra várva jókedvűen, örömmel megy a vasúti étterembe, sört is iszik. Figyelmetlen, elkövet egy kisebb hibát, majd tetézi a bajt, nála erősebbekre támad, ám ellenfelei túlerőben vannak: Bartost megverik és megalázzák. Bartos önmagának később azt szuggerálja, hogy mindaz, ami történt, csak véletlen baleset volt, és arról, hogy miként gázoltak az önbecsülésébe, nem beszél senkinek. A feldolgozatlan trauma azonban egyre nagyobb súllyal nehezedik rá, és ő is a narkózt választja.

A boldogság mint írói ajándék

Noha Csáth Géza említett tanulmánya változatos példákat vonultat fel annak bizonyítására, hogy a kompenzáció jó útra térítheti a sérült lelkeket, a novellákban mindez ritkán és nem igazán hihető módon történik meg. Az *Egymást boldogítva* című novella⁸ főhőseinek megtalált boldogsága a kívülálló számára aligha érthető.

⁶ Világ, 1911. október 11., 1–3.

⁷ Világ, 1911. március 25., 2–4.

⁸ Élet, 1909. január 3., 16–20.

Marianovicsék mindenáron férjhez akarják adni a lányukat, és ezt nemcsak szülői kötelességüknek tekintik, de a jövőbeli remek házasságot egyúttal az apa munkahelyi sérelmeiért járó kárpótlásként fogják fel. Számos sikertelen kísérlet után megkötetik a házasság, amely szinte csak külsőségeiben mondható együttélésnek: Terka egy szerény jövedelemmel rendelkező, béna fiatalemberhez megy hozzá. Kielégülést nyer az erkölcsi és ambíciókomplex, amely nemcsak Terka és a szülők önbecsülését emeli, de miként a történet záró mondataiban olvashatjuk, Terka láthatóan szépülni is kezd.

Ugyanezt a képletet olvashatjuk ki az *Erna* című történetből.⁹ Erna kevésbé vonzó nő, aki retteg a szerelmi visszautasítástól. Először tehát ambíciókomplexét kell rendbe hoznia, amihez sajátos utat választ: miután első komoly kérőjének kiadja az útját, határozottan erősödik az önbecsülése, immáron jobban figyel a viselkedésére, kinézetére, mi több, ő is „rohamosan” szépülni kezd (306). Ezután újabb kikoszorózott kérők következnek: Erna „nem a barátnőinek az irigységére dolgozott, saját magát akarta csak rehabilitálni, saját maga előtt. És ez sikerült is” (307). Kétséges ugyanakkor, hogy Erna képes lesz-e majd visszatálatálni a párkeresés szokványosabb formáihoz.¹⁰

A *Prutyi* című novella¹¹ életvidám hősnőjével nagyon hasonló dolog történik. A színésznőnek tanuló Prutyi kedves, vonzó teremtes, ám mivel a tehetségnek híján van, a második évi vizsgán kibuktatják az iskolából. Anyjával megtalálják a magyarázatot: ha Prutyi elfogadta volna a színiiskolások körül fel-feltűnő gróf udvarlását, karrierje sem akadt volna el. „De hát hiába, tisztességes úri leánynak nem való a színi pálya!” – vonják le a következtetést (619), vagyis Prutyi erkölcsileg nemesedett azzal, hogy a színészsors mélybe húzó ambícióival le tudott számolni. Mindez persze főként a mama indoklása, hiszen Prutyi továbbra is vágyódik a színiiskolás társaságba. Egy délután odaadja magát Jenőnek, a kissé neuraszténias színészfűnnek – a délután mind érzelmi, mind technikai szempontból meglepően jól sikerül –, Jenő korrepetálni kezdi Prutyit, akinek – mint az író állítja – már „ezen a napon megjött a tehetsége” (620).

Ha Terka és Erna történetét olvasva elhisszük is, hogy a kompenzáció megoldotta a problémát, Prutyi esetében éreznünk kell, hogy a tehetség nem *így* teremődik, hiába állítja a narrátor, hogy a lány „bámulatos átalakuláson ment keresztül. Mindent megcsinált, kihozott. A hangja szép, a beszéde őszinte, a gesztusa nemes és szabad volt, mint még soha” (620). Csáth azt sugallja, hogy Prutyit valójában a szexualitás rejtélyei nyomasztották, és a szexuális komplex „helyretétele” a tehetséget is felszabadította. Az olvasót Prutyi esetében a *hogyan* érdekelné, az, hogy végül is miként lett „becézett növendéke” egy másik színiiskolának (620). És hasonlóképpen azt szeretnénk tudni, hogy *mitől* működött Terkának a béna fiatalemberrel kötött házassága, és a rátarti Erna, aki mintegy sportot űz a kikoszorózásból, miként boldogult az életben.

⁹ Világ, 1911. március 12., 1–2.

¹⁰ Az *Erna* és a *Rózi* című novellák rokon vonásairól lásd: SZAJBÉLY Mihály, *Csáth Géza élete és munkái: Régimódi monográfia*, Bp., Magvető, 2019, 356–358.

¹¹ Pesti Napló, 1913. június 7., 1–3.

Alapvetően hagyományos felépítésű novellákról van szó, amelyekben Csáthnak főként a fordulat előzményeiről van mondanivalója, a végkifejlet körülményeivel azonban már kevésbé törődik. Holott érdemes volna mérlegre tennie, hogy a kiöltött kompenzáció hosszabb távon mennyiben működőképes. Az író megajándékozta hősnőit a sorskorrekcióval, a kallódó lelkek most látszólag jó útra tértek, de vajon hova vezet ez az út? Későbbi történések bizonyíthatnák a fordulat jogosultságát, mondhatni életrevalóságát. Esetleg éppen az derülne ki, hogy a pszichológiai kompenzáció csak átmeneti megoldást hozott, és végül minden visszatér a korábbi állapotba, esetleg az érzelmi-életvezetési káosz még tovább fokozódik. Enélkül a sorsokkal való mesterkedés csak írói fortély – alakjaink pedig papírmásé figurák a játékban.

Az eddig hosszabban elemzett novellákban az író az erkölcsi-ambíció és a szexuális komplex kölcsönhatása érdekelte. Levonhatjuk a következtetést: ha az egyik komplex zavarai megoldódnak, a másik már magától is „jól dolgozik” (lásd a három nő esetét), míg a szexuális komplex defektusa a személyiséget végzetes örvénybe sodorja (lásd Schmith Fábián és Jóska tragédiáját). Érdemes arra is figyelni, hogy Csáth nőalakjai felszínesek és szeszélyesek – részükről a férfiak úgymond „lecserélhetők” –, míg Schmith Fábián és Jóska végtelenségig ragaszkodnak az általuk *egyetlennek* tételezett, noha tönkrement kapcsolathoz. Az elkövetett gyilkosságoknak is ez az eredője. *Józanul* nem tudnak szembenézni azzal, hogy az asszony *nem* a társuk: Schmith leendő feleségének megjelenése a történetben, csakúgy, mint Rozié, eleve a végzetet hordozza magában.

Emberi belátás

Csáth alakjai közül csak kevesen sejtik, hogy a mélyben titkos minták, sorsvonalak húzódnak, és hogy ezekkel szemben nem érdemes lázadni. Általában jó körülmények között élő, modern értelmiségiek képesek annak a felismerésére, mennyi veszéllyel jár, ha a bennük rejlő, egymással vetélkedő motivációk konfliktusát nem tudják feloldani, avagy a „túlnőtt” komplexeket visszafogni.

Már sejtjük, hogy ezekben a *kiegyező* novellákban is az ambíció- és a szexuális komplex kölcsönhatása a meghatározó. Az *Úszóverseny* című novella¹² narrátora, Benedek, el tudja fogadni, hogy a felesége, Párkányi Júlia, a híres író nő, csak „dísz tárgynak” tekint (538). A feleség tegezi a férjét, lekezelő módon beszél vele, a férj viszont magázza az asszonyt. Benedek a sorban már a negyedik férj, a feleségnek együttélésük alatt is voltak kalandjai, és most új csábításra készül. Kiszemeltje Corinthy Artúr úszóbajnok. Megsajnáljuk Benedeket, akit a felesége sem tart igazi férfinak, és akinek csak statisztaszerep jut a „nagyok” világában. Benedek azonban okos: alárendelt helyzetében is megszerzi magának a számára lényeges dolgokat: kielégíti pénzkomplexét, és élvezzi a személye iránt megnyilvánuló talányos érdeklődést. Mindemellett tudja a legfontosabbat: a felesége valójában démon és vámpír (metaforikusan értve). Tönkreteszi

¹² Pesti Napló, 1912. február 2., 1–3.

azokat, akik érzelmileg kötődnek hozzá. Benedek előre látja Corinthy sorsát: egy teára való meghívással kezdődik – a tréner tiltakozik, hiába –, és Corinthy soha többé nem lesz bajnok.

Egy másfajta, az író által szintén működőképesnek mondott szerelmi háromszögről tudósít az *Irén mama* című novella.¹³ Főhőse Sentei Sándor hivatalnok, aki a korán özvegységre jutott Irénnek a szeretője, és nem mellékesen a veje is. Sentei eredetileg Irént szerette volna feleségül, de Irén elutasította a házasság gondolatát a nála tizenkét évvel fiatalabb férfival. Kifogásai szerint a kisváros megszólta volna őket (erkölcsi és ambíciókomplex), illetve anyai kötelességét hangoztatta, miszerint leányát be kell vezetnie a jó társaságba, és férjhez kell adnia (fajfenntartási komplex). Ennek a dilemmának a feloldásaként vette el Sentei a számára többé-kevésbé közömbös leányt. Az erősen tanmese jellegű történetből kiderül, hogy Irént az erkölcsi komplex épségének megőrzése pusztán a látszatok szintjén érdekelte. A szituáció hosszabb távon persze itt is magában hordozza a lelepleződés és a botrány lehetőségét.

Párkányi Júlia, Benedek és Irén „csillapodott” viselkedésében minden bizonnyal az életkor és az ebből adódó élettapasztalatok is meghatározók. Vannak azonban Csáthnak olyan novellái is, amelyekben a fiatalok már eljutnak a reflexív személyiséggé válás küszöbéig. A *Bauer házassága* című történetben¹⁴ brutális fejlemények hatása alatt a jegyesek egyetlen nap alatt válnak valóban felnőtté, míg a *Tálay főhadnagy* című novellában lassan érlelődik a konfliktus, amely végül kompromisszumos megoldást nyer.¹⁵

Tálay főhadnagy vonzó férfi – hatása alól kevés nő tudja kivonni magát, ő azonban hűséges a feleségéhez, Irénhez, még ha az a maga gögös és rátarti módján (ezredes lánya) folytonosan érezteti is a férjével, hogy az nem elég jó hozzá (669). Irén viselkedése ebből a szempontból Párkányi Júliára emlékeztet (Párkányi démonisága nélkül) és – bármily meglepő – Roziéra: hiszen eltérő társadalmi környezetben és különböző módszerekkel, de mindhárom feleség a férjek szexuális és ambíciókomplexét „aknázza alá”. Ám hirtelen megjelenik Tálay gyermekkori barátja, immáron ünnepezt szíznésznő, aki pár perc alatt visszaadja a főhadnagy önbizalmát (alapvetően ártalmatlan dolgokra kell gondolnunk). A feleség viszont gyanút fog, és a „régipajtások” percek alatt lelepleződnek. A kisvárosban botrány készülődik.

Ekkor azonban az író felléptet egy idősebb házaspárt: Matild, a feleség, eszes és talpraesett házisárkány, a férj szintén katonatiszt, Tálay előljárója. Részletesen elmondadják a történeteket, külön-külön hallgatják meg Tálayt és feleségét, és lecsillapítják az érzelmi vihart. A cél érdekében itt-ott még hazudnak is; oly módon interpretálják az eseményeket, hogy az Tálay és felesége számára is elfogadható legyen, egyikőjük se szégyenüljön meg. Jótékony közreműködésük végül elsimítja az egyenetlenségeket, feloldja a nézeteltéréseket.

¹³ Pesti Napló, 1911. december 27., 1–3.

¹⁴ Bácskai Hírlap, 1907. június 23., 1–3.

¹⁵ Nyugat, 1914. június 1., 744–757.

Matild és a férje amolyan házassági tanácsadói pozíciót foglalnak el. Jelentést adnak a „fiatalok” sugallatainak, és irányt a megérzéseiknek: ám a reflexivitásra való képesség Tálay és feleségének érzelmi életében még csak alakulóban van. Csáth nem kevés ironiával ábrázolja az idősebb házaspárt – láthatjuk, milyenek lesznek Tálayék majd egykoron (Matild már évtizedekkel ezelőtt papuccsá fokozta le a férjét). Tulajdonképpen Matildékat izgatja az érzelmi vihar, hiszen ilyen intenzív élményekben nekik már régen nem volt részük: amikor aprólékos részletességgel elmondadják maguknak a színházi kalandot, titkon kéjelegnek, ám amikor útmutatást adnak, az egészet – látszólagos nyugalommal – pusztán technikai kérdésnek fogják fel. (Közben az ezredes némi utógondozást kap a feleségétől.)¹⁶

De mintha az író nem igazán hinne történetének pszichológiai motivációiban, ezért a tanulságokat Tálayval is elmondatja:

Bámulatos – morfondírozott. – Ugyanaz a dolog, ami alkalmas volt rá, hogy egy házaspárt örökre szétválasszon, az én házasságomat megjavította, és sokkal kellemesebbé, boldogabbá tette, mint azelőtt volt. Sőt, azt lehet mondani, hogy ha azelőtt nem is éreztem semmi hiányt vagy boldogtalanságot, a házasságom egészen addig a napig tulajdonképpen nem is volt igazán boldog. Különös dolog az élet! Az ember már szinte arra jut rá, hogy olyan, amilyennek az írók festik! (677)

Valószínű, hogy az utóbbi kijelentés is ironikusnak volt szánva, de nem kelt jó benyomást. Egyébiránt pedig – nem túl szerencsés megoldásként – hasonló, az olvasó intellektuális képességeit némileg alábecsülő oktatást találunk mind a *Muzsikások* (297), mind a *Vasút* (522) című novellák végén.

Rémtörténetek

Ha visszagondolunk eddigi novelláinkra, azok a történetek tűnnek erőteljesnek, amelyek tragédiával végződnek. Ebbe az értékítéletbe a tragédia érzelmi hatása is nyilván belejátszik, másfelől tragikus történetek esetében az írónak már nem feltétlenül feladata, hogy további fejleményekről tudósítson. Ez azért fontos, mert Csáthot – miként láttuk – a történetyszálak elvarrása a jó irányt vett fordulatot követően sem motiválta különösebben.

Csáth rémtörténeteiben nincsenek természetfölötti hatalmak, a végzet az emberi pszichében rejlik, amely megfelelő kontroll nélkül elvégzi a maga munkáját. Meyer Lőrincnek, *A kút* című,¹⁷ viszonylag korai Csáth-novella főhősének erősen sérülhetett az ambíció- és pénzkomplexe, amikor Jausz Konrád, a sógora elárvereztette a földjét. Feltételezhető, hogy Meyer önnön nagyravágyása miatt eredendően sem vetett számot a realitásokkal, óvatlan volt, és öntelt, ezért vesztette el a földjét. Most kútásással foglalkozik szakszerűtlen módon: munkatárs és megfelelő eszközök nélkül. A történet

¹⁶ Lásd Szajbély Mihály elemzését is – eltérő hangsúlyokkal: SZAJBÉLY, *Csáth Géza élete és munkái...*, i. m., 408.

¹⁷ Népszava, 1908. augusztus 2., 2–3. (*Kútomlás* címmel)

az antik sorstragédiák következetességével halad előre. Pár óra múltán a házigazda kisfia fedezi fel Meyert, akit a mély gödörben övig már betemetett a föld. A szerencsétlenség hírére emberek gyűlnek az udvarba, akadályozzák a mentést, súlyuk a földet a gödör felé nyomja. Korlátoltság hozza létre a körülményeket, amelyek között a végzet fellép. Segítője is van, Meyerné személyében, aki nem akar rosszat, de aki a kritikus helyzetben nem tud uralkodni az érzelmein. Minden azt kívánná, hogy józanul viselkedjen, de sértett ambíciókomplexe – amely elégtételre vár – előtör, és Meyerné végleg megharagítja Jausz Konrádot, az egyetlent, aki megmenthetné Meyert.

A viselkedésminták átörökítődnak. A gyerekek öntudatlanul is követik a felnőtteket, a kút fölé hajló eperfára is felmásznak, élvezik a „látványosságot”. A balesetből csak a forgatagot látják, a szerencsétlenség mélyebb vonatkozásait nem értik. Lényegében ez vezet *A kis Emma* című történetben¹⁸ bekövetkező tragédiához is. Emma egyfajta érzelmi katalizátorként lép színre. A naplóíró narrátor beteljesületlenül rajong Emmáért. Féltékeny a húgára, Irmára, aki szintén Emmáért lelkesedik, ám a két lány összevész egymással, és „a nagy barátságból [...] egyszerre csak nagy harag” lesz (546). A naplóíró nem láthatja többé Emmát, Gábor nevű bátyja pedig – jobb híján – amúgy is túlon túl rátartinak tartja a kislányt.

A felnőttek nézőpontjából jelentéktelen konfliktusokról van szó, Emma azonban elementáris hatást – Csáth terminológiáját megidézve: szenzációt – vált ki, mindhárom testvér ambíció- és szexuális komplexét izgatja. Emma viselkedése kihívó, de az általa keltett vágyakat beteljesületlenül hagyja. Útját végletes érzelmek kísérik, ezek azonban hirtelen akár az ellentettjükre is válhatnak. A kis Emmára – képletesen szólva – „a kis Rozi” név is illene. Rajongás, féltékenység és gyűlölet hullámai áradnak. Mindhárom testvér úgy érzi, hogy törlesztenie kell az „engedetlen” Emmával szemben. Önnön érzelmi kiszolgáltatottságukat, komplexeik sérülését csak úgy „orvosolhatják”, ha Emmát alávetettségbe, „bűnösségének” elfogadására kényszerítik.

A naplóíró az iskolában megtapasztalja, hogy erőszakkal megtörhetők az emberek, izgatni kezdi tehát a rejtély, a gyengébbek, az óvatlanok vagy a tudatlanok feletti uralkodás képessége. Az újságban a gyerekek részletes beszámolót találnak egy bűnös felakasztásáról, ami felkelti érdeklődésüket. Előbb állatokon próbálják ki hatalmukat. Az erőszak következményeivel nincsenek tisztában, márpedig szülői-társadalmi kontroll hiányában a sors brutális eszközt bocsát a rendelkezésükre.

*

Egy másfajta, szintűgy hatásos Csáth-novellatípus a pszichológiai tanulmány terminológiája szerinti konverziót mutatja fel: ezekben a történetekben a paranoid illúzió már átvette az irányítást a személyiség felett, nincs visszaút. A *Frigyes*¹⁹ és a *Dénes Imre*²⁰

¹⁸ Az Újság, 1912. május 1., 1–4.

¹⁹ Pesti Napló, 1914. április 4., 1–3.

²⁰ Esztendő, 1918. augusztus 1., 99–118.

című novellákban a szexuális komplex sérülése orvosolhatatlan (tulajdonképpen ide sorolható *A kisasszony* című történet is,²¹ ám ott a narrátor a paralízist jelöli meg kiváltó okként).

Frigyes esetében az érzelmi-szexuális kötődés kudarcát a mindent uraló kiválasztottságtudat (ambíciókomplex) fedi el. Frigyes egyfajta mentséget talál a múlt-ra – és a jelenre, hiszen a világ sorsának alakítójaként (ő ezt így gondolja) többé nem közeledhet a vágyott asszonyhoz. A novella különlegessége, hogy a hétköznapi szituáció analitikus és beteg párbeszédét idézi meg: amit a beteg mond, önmaga számára tényszerű és valóságos, míg az orvos számára téveszme, és metaforikusan értendő.

Csáth hagyományosan utolsónak tartott, *Dénes Imre* című novellájában ismét mindentudó narrátor szólal meg, a történet összefoglalása Csáth paranoiaelméletének. Egyetérthetünk Kőváry Zoltánnal abban, hogy Csáth a mélylélektan elveit – tulajdonképpen *saját* pszichológiai felfedezéseit – szépíróként gyakorta „iskolás” módon alkalmazta.²² Mindez azonban Dénes Imre történetére nem érvényes, hiszen ez az írás egyedülálló az elmondottak brutalitását, másfelől pedig a narrátor érzelemmentességét tekintve. Önmagában is megrázó az, amit Csáth tudat velünk Dénes Imre reménytelen életéről, avagy az élet irgalom nélküli, sötét oldaláról.

Dénes Imre családjában az ambíció- és pénzkomplex mindennél fontosabb. A fiú érzelmi élete kamaszkorában szegényes volt, vele egyenrangú lányokkal nem akart ismerkedni, a szomszéd faluban lakó bárókisasszony és annak húga után vágyakozott. Amikor a család pénzügyi válságba került, az apa mindent a saját szempontjainak, önnön sérült ambíció- és anyagi komplexének rendelt alá, és úgy döntött, hogy a fiával Amerikába mennek pénzt keresni. Imre szeretetéttségének kielégítését egy fiatal amerikai nőtől várta, ideálja erősen hasonlított az otthoni bárónéra – és még inkább annak a húgára –, de a fiú képtelennek mutatkozván a kapcsolatteremtésre, legfeljebb egyfajta csodában reménykedhetett. Az amerikai nővel való viszonynak egyébiránt nem volt realitása, de Dénes Imre ezt kevésbé érzékelte, mígnem eljött a hazautazás ideje. A fiú a szeretett lény elvesztésébe nem tud beletörődni, otthon azután a nő emlékéhez kapcsolódó borotválkozás és ünneplőbe öltözés váltja ki első komoly dührohamát (lásd karácsonyi összetűzését anyjával). Egy ideig fásult szótlanságban tölti napjait, majd hamarosan jelentkeznek a téveszmék. Az amerikai nő különböző, állati és emberi alakzatokban mutatkozik meg a számára, és így üzen neki. Érdeemes figyelni arra, hogy Csáthnál az értelem „elhalása”, avagy a tényleges halál gyakorta különböző állatokhoz kapcsolódó vagy az állati sorsra utaló jellegzetességekkel társul. Jóska bárdal ütötte homlokukon Rozit, lényegében letaglózta, mint a marhákat szokták. A kis Emmát társai felakasztották, mint előzőleg a kutyákat. Az *Anyagyilkosság* című novellában a Witman fiúk anyjukat szeretnék ugyanúgy megkínózni, mint az állatokat

²¹ Pesti Napló, 1910. december 25., 81–82.

²² KőVÁRY Zoltán, *Morfium, matricídium és pszichoanalízis: Témák és variációk Csáth Géza és Kosztolányi Dezső életművében*, Thalassa, 20(2009), 2. sz., 11–12.

(146), és a gyilkosság elkövetésekor mindenekelőtt – az állatok megölésekor elsajátított – szakszerű kivitelezés érdekli őket.

Dénes Imre pedig egy disznó iránt érez szerelmet.

Végül

Miként erre már utaltunk, több késői Csáth-novella zárásaként a narrátor külön is elmagyarázza a tanulságokat: ezek az erősen didaktikus használati utasítások Csáth orvosi tanulmányának tételeit fogalmazzák át laikusok számára. Ekként is érvelhetünk amellett, hogy Csáth több késői novelláját a komplexelméletre építette, ugyanakkor Szajbély Mihály hívta fel a figyelmet arra, hogy Csáth már 1910 elején úton volt saját elméletének kidolgozása felé,²³ tehát elemzésünkbe joggal vonhattunk be ennél korábbi írásokat is.

Szövegeinkben Csáthot főként az egyéni ambíciók, a pénzügyek és a szexuális motivációk közötti kölcsönhatások foglalkoztatták. Több történetben ugyanaz a képlet mutatkozik, ám az eltérő társadalmi környezet, illetve a szereplők egyénítő ábrázolása elfedi az okok és következmények hasonlóságát (adódnak viszont nyilvánvaló ismétlődések, például *A kisasszony* című novellában a vágyott nő az óra ketyegésében szól a tébolyult férfihoz, Dénes Imre viszont drót nélküli telefon segítségével beszélget egész nap az amerikai nővel). A korabeli olvasó számára ezek az ismétlődések valószínűleg nem tűntek fel.

Csáthnál ugyanakkor a férfi- és a női sorsok nem felcserélhetők. Az elemzett novellákban a férfiakra az általuk elkövetett vétkek és kihágások miatt általában aránytalanul súlyos büntetés vár. És ami még rémisztőbb: büntetés vár a vétlenekre is. Az élet előbb-utóbb elhozza számukra azt a döntési helyzetet, amelyben nincsen jó választás. Ezzel szemben a sors a nőkkel szemben inkább megbocsájtó, kisebb-nagyobb tévedéseiket elnézi, vagyis Csáth esetükben szívesen visszafogja a fátum erejét. Többnyire. Ám ha egy nő hűtlen a férfihoz, vagy visszaél a bizalmával, akkor Csáth már nem kegyelmez. Viszont a novellák nőalakjai némi általuk tanúsított megértésért, szeretetért nagy jutalmakban részesülnek.

Legyen ez a végső tanulság.

²³ SZAJBÉLY, Csáth Géza élete és munkái..., i. m., 333.

Rehabilitáció és rekonstrukció

Lovas Ildikó *Amikor Isten hasba rúg* című művének Csáth-képe

Tanulmányomban Lovas Ildikó *Amikor Isten hasba rúg* című, 2020-as kötetének Csáth-képét vizsgálom. Az író Urbán András kérte fel egy monodráma írására a Kosztolányi Dezső Színház számára. Erre a felkérésre az eredeti tervtől eltérően egy több szereplő belső monológjából álló szöveg született, amelyet az újvidéki Forum Kiadó adott ki. Ezek a bizonyos szereplők pedig a Csáth-Brenner család tagjai, közülük is Csáth Géza, Jónás Olga, Brenner Józsefné Decsy Etelka és Brenner Olga.

Ahhoz, hogy a Lovas-műből kirajzolódó Csáth-kép még élesebb legyen, érdemes röviden reflektálni a kanonizáció problémájára, hiszen mindez tematizálódik a drámában is. A ma is köztudatban élő Csáth-kép (és hangsúlyosan nem Brenner József-kép) egyfajta kanonizáció eredménye. Mindez a kultusz jelenségéhez is kapcsolódik, de mivel ezzel Major Ágnes behatóan foglalkozott,¹ magam inkább a kánon felől közelítek, ugyanakkor fontos jelezni, hogy kultusz és kánon kérdése nem független egymástól. Csáth halála utáni képét először Kosztolányi Dezső a *Nyugatban* megjelent nekrológja, a *Csáth Géza betegségéről és haláláról* rajzolja meg, amely intertextusként az *Amikor Isten hasba rúgban* is megjelenik:

Leirhatatlanul sokat szenvedett. Vértanú-testén nem volt egyetlen fillérnyi helyecske sem, melyet föl ne tépett volna az oltótű. Tályogok keletkeztek rajta és szíjjakkal kötötte át a lábát, hogy valahogy vánszorogni tudjon. Így dolgozott, évekig. Naponta ellátta orvosi teendőit a kis bácskai faluban és míg lehajtott fővel ballagott a biztos halál felé, sok-sok embernek adta vissza egészségét. Hogy milyen helyzetbe került, ezt az utolsó hónapjáig nagyon jól tudta. Néha azt is, hogy nincs belőle kivezető út. Mint orvos, figyelte magát és kísérletezett testével. Váltogatta a mérgeit, a morfiumot a pantoponnal és az ópiummal, de akár a hinárba került úszó, egyre jobban belebonyolódott. Hogy a soványító morfiumot ellensúlyozza, hízókúrát használt arzénnel, minek következtében a fölismerhetetlenségig meghízott. Aztán, hogy lefogyjon, nyomban ebéd után hánytatót vett be. Évekig csak nyitott szemmel aludt, könnyű, egészségtelen álommal. Annyira zavarta a legkisebb nesz, hogy lefekvéskor még a zsebóráját is megállította.²

Kosztolányi Dezső írásával kijelöli a Csáth-recepció irányát: Csáth írói és művészi karrierjéről mindössze néhány bekezdés szól, a többi a szerhasználatról, a betegségről, a test leépüléséről, a paranoiáról és felesége megölésének a körülményeiről számol be. Hasonló tendenciákat figyelhetünk meg a kánon későbbi alakulásában is.

¹ Lásd: MAJOR ÁGNES, *Csáth Géza atipikus kultusza: Biofikciók és adaptációk*, Bp., Ráció, 2024.

² KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, *Csáth Géza betegségéről és haláláról*, *Nyugat*, 12(1919), 16–17. sz. (dec.), 1107.

Idézhető például Mészöly Miklós megállapítása, amelyet Lovas Ildikó is beépít írásába: Csáthé „a századforduló irodalmának legmeztelenebb rejtélye”.³

A kanonizáció kérdése Csáth hagyatéka és annak kezelése szempontjából is vizsgálható: mennyiben feleltek meg a hagyatékőrzők, irodalomtörténészek, azaz az Assmann házaspár kifejezését használva, a „hagyományozás határőreinek” eljárásai a szerző intencióinak vagy éppen a még élő családtagok kéréseinek? Gondolhatunk itt a publikált magánjellegű szövegekre, de a Csáth kapcsán született kiállításokra is: a Petőfi Irodalmi Múzeum *Csáth. A varázsló halála* című, 2019 áprilisától 2020 októberéig látogatható kiállításán az érdeklődők megtekinthették a naplók és a személyes dokumentumok megrázó részleteit, többek között azt az írást, amelyet – feltehetően Csáth Géza kényszerítésére – Jónás Olga halála előtt vetett papírra: „Közös elhatározással lettünk öngyilkosok”. Ugyanakkor azt is fontos kiemelni, hogy Csáth maga is megteszi ezeket a kánonképző aktusokat. Erre Szajbély Mihály is rávilágít *Csáth Géza élete és munkái* című monográfiájában: „1904. december 20-án azzal a megjegyzéssel zárta naplóját, amelyet 1897 április óta folyamatosan vezetett, hogy ezután életének minden nevezetes mozzanatát nyomtatásba adja.”⁴ Szintén erre utal, hogy Csáth unokatestvérét, Kosztolányi Dezsőt bízta meg az életéről szóló regény megírásával, a *Mostoha* című mű azonban teljes egészében sohasem készül el. Csáth a következő instrukciókat hagyja meg öccsének, Brenner (Jász) Dezsőnek:

Az összes neked szóló leveleket, amiket halálom után kapni fogsz, olvastasd el Désirével. Neki mindenről kell tudni. Ezt kiegészíti: Walker naplóm, amit rakj össze (a Wertheim ládában Roth kovácsnál), és egyéb szexuális naplóim. Ezeket ne bízd senkire, és szállítsd el a Wertheim ládában kézirataimmal együtt. Amit Désirének átadsz, azt gondosan olvasd el: vannak dolgok, amiket ő ne tudjon. (Ezt te meg fogod tudni ítélni.)⁵

A szövegrész mint intertextus szintén az *Amikor Isten hasba rúg* részét képezi.

Rohonyi Zoltán szerint a kánonképződés normatív működésének eredménye a kanonizáció, és kánonról akkor beszélhetünk, ha az irodalom önmozgásként értett oldala (recepció, intertextualitás) összekapcsolódik az intézményes autorizáció (kritika, irodalomtörténet, iskola) formáival.⁶ A különböző irodalmi és filmes adaptációk, a Csáth Gézával és műveivel foglalkozó kritikák, tanulmányok és kiállítások mind ennek a kanonizációs folyamatnak a részeit képezik. Kulcsár-Szabó Zoltán azt állítja, „a kanonizáció hatalmi eljárásként azt éri el, hogy rekonstruál egy múltat [...]”,

³ Mészöly Miklós, *A játsszótárs nélkül maradt értelem*. Online elérés: https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00428_kv.html (utolsó megtekintés: 2024. augusztus 14.)

⁴ Szajbély Mihály, *Csáth Géza élete és halála: Régimódi monográfia*, Bp., Magvető, 2019, 16.

⁵ Csáth Géza levele Brenner (Jász) Dezsőnek. Idézi: Szajbély, i. m., 470–471.

⁶ Rohonyi Zoltán, *Előszó: Kánon, kánonképződés, kanonizáció (Vázlat egy fogalmi tartomány működéséről és történeti funkcionalitásáról)* = *Irodalmi kánon és kanonizáció*, vál., szerk. és az előszót írta ROHONYI Zoltán, Bp., Osiris – Láthatatlan Kollégium, 2001, 9.

ami az adott közösség kulturális identifikációjának ellenőrzését, sőt kialakulását is befolyásolhatja”.⁷ Lovas Ildikó ennek a már kialakult hatalmi struktúrának, a meg­lévő kánonnak az ellenében kívánja meghatározni a művét. Így fogalmaz ezzel kapcsolatban: „ez a rekonstruálás – kifelé – tiltakozás a beskatulyázás ellen, amely megtörtént Csáth Gézával nem egy, hanem nagyon sokféle értelemben.”⁸ A tiltakozás egy korábbi lépése volt a *Spanyol menyasszony* című kötet megírása, amely részben Jónás Olga fikciós narratívájára épül, részben pedig egy szabadkai lány nyolcvanas évek- és napjainkbeli történetére.

Az itt tárgyalandó Lovas-mű alcíme *Rekonstrukció*, adja magát tehát a kérdés, hogy milyen múltat rekonstruál a kötet, ha nem a kánon által adottat? A dráma egy „szereplőlistával” nyit: „Gyerek/Fiú: Ifj. Brenner József, Anya/Nagymama: Brenner Józsefné szül. Decsy Etelka, Apa: Csáth Géza, Anya: Csáth Gézáné szül. Jónás Olga, Kisolga/Lány: Székely Endréné szül. Brenner Olga”.⁹ Ennél fogva úgy tűnik, a rekonstrukció „tárgya”, a Brenner/Csáth család története, legalábbis bizonyos tagjaié. A szereplők megnevezése több fontos mozzanatot is magában hordoz. A szöveg bizonyos értelemben történeti ívet kap, hiszen Csáth gyerekkorától (lásd: a *Gyerek* megnevezést) eljut a felnőttkoráig és a halálát követő időszakig (lásd: *Apa*). A kötetbeli alakok emiatt többféle szerepben is feltűnnek, követve a családon belüli „pozíciójuk” változásait: például Decsy Etelka *Anyaként*, majd *Nagymamaként*; Brenner Olga a szülei haláláig *Kisolgaként*, utána *Lányként*; ifjabb Brenner József pedig eleinte *Gyerekként*, később pedig *Fiúként* szerepel. Szándékosan írtam ifjabb Brenner Józsefet, hiszen Lovas élesen leválasztja a fiatal „én”-t a kánonban ma is élő Csáth alakjáról, aki pedig *Apaként* aposztrofálódik a műben. A *Gyermek* és a *Fiú* révén a szerző Csáth azon „énjeit” mutatja be, akik a köztudat számára kevésbé ismertek. Az *Amikor Isten hasba rúg*ban visszatérő elem, hogy az orvos Brenner József és az író Csáth Géza két külön „én”: „Két ember vagyok. Nekem nem parancsol senki. Én parancsolok az egyik embernek, de a másik nekem parancsol.”¹⁰ Ahogy azt Szajbély Mihály is jelzi monográfiájában, ezt a leválasztást eredendően a szerző maga teszi meg azzal, hogy szépirodalmi írásaiban a Csáth Géza nevet használja, így hasítva le orvosi énjét az íróéről.¹¹

A Lovas-szövegben használt nevek tehát adottak (még a *Kisolga* név is, hiszen Brenner Dezső, Csáth Géza öccse, így hívta Csáth és Jónás Olga gyermekét), a bennük

⁷ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Irodalom/történet(i)/kánon(ok) = Szövegek között: Budapesti és szegedi tanulmányok az irodalomelmélet/történet köréből*, I, szerk. BOCSOR Péter, FRIED István, HÓDOSY Annamária, MÜLLNER András, Szeged, JATE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 1996, 17–18.

⁸ BRENNER János, „Érzékeny anyaggal dolgozom: valós, egykor létezett ember életével” – *Beszélgetés Lovas Ildikóval*, Helyőrség.ma, 2021. január 6. Online: <https://helyorseg.ma/rovat/portre/brenner-janos-berzekeny-anyaggal-dolgozom-valos-egykor-letezett-ember-eletevelr-n-beszelgetes-lovas-ildikoval> (utolsó megtekintés: 2024. augusztus 14.)

⁹ LOVAS Ildikó, *Amikor Isten hasba rúg*, Újvidék, Forum, 2020, 5.

¹⁰ *Uo.*, 23.

¹¹ SZAJBÉLY, *i. m.*, 239.

megjelenő ismétlődés azonban poétikai funkciót is kap. Decsy Etelka férjezett nevében benne van fia neve, Jónás Olgáéban a Csáth Géza név, lányukéban pedig a Brenner és az Olga név ismétlődik. Mindez szimptomatikusan jelzi a karakterek egymásról való leválaszthatatlanságát, történetük összefonódását. De más motívumok is ismétlődnek a családtörténet körköröségét érzékeltetve: a kis József bandzsasága – a szimbolikusan mindig az anya ölet figyelő bal szem – Kisolgánál is visszaköszön; vagy éppen a „potyka száj” (azaz a pontyéra emlékeztető), amely az írón (és annak különböző énjein) kívül a Nagymamát és Kisolgát is jellemzi. A történetek összeolvadása a kánon által adott, homogénnek tűnő narratívával szemben fogalmazódik meg. A dráma ugyanis azt állítja, Csáth története, amelynek centrumában sokszor áldozatisága áll (lásd például a „vértanú-test” kifejezést a Kosztolányi-féle nekrológban), valójában nem csak az ő története. A domináns narratívából kihagyott figurák is hangot kapnak: a könyv főként a család eddig háttérben maradt női szereplőire koncentrált, akik kevésbé kerültek reflektorfénybe (vagy nem abban a minőségükben, ahogy az *Amikor Isten hasba rúg*ban megjelennek). Erre utalhat az is, hogy neveik helyett családban betöltött szerepük jelöli őket (például *Anya* vagy *Lány*). De ez a megoldás azt is tükrözheti, hogy Lovas Ildikó elsősorban a család koordináta-rendszerében értelmezte a karaktereket. Mindez – a marginalizált vagy teljes mértékben mellőzött női szereplők szolamának kihangosítása – természetszerűleg összefügghet a Lovas-kötet feminista kritika felőli olvasásával (ahogy ez a szerző korábbi, Csáth Gézához kapcsolódó művének, a *Spanyol menyasszonynak* a recepciójában is előkerül). Három női szolam, Csáth feleségének, édesanyjának és lányának szolamai kerülnek előtérbe, ezek nélkül mintha nem is lenne elmondható az író története. Ez azt is sugallhatná, hogy Csáth története mellékessé válik, de valójában ezeknek a narratíváknak a témája, apropója is ő, így tehát a szerzői intenció ellenére nem kapnak teljes függetlenséget a hangok, nem rekonstruálódik egy teljes egészében *másik* múlt. Viszont részsikerekről beszélhetünk: a kánon működéséhez hozzátartozik, hogy bizonyos narratívákat kizár. Mindez a Csáth-életmű és szerzői kép kanonizációjában is tetten érhető, Lovas Ildikó beemel a történetbe a recepció kapcsán kevésbé ismert elemeket: lásd például a szövegben a Lány, Székelyné Brenner Olga vesszőfutását Csáth magánnaplóinak publikálása ellen vagy azt a gesztust, hogy apja naplója kéziratos formában körbejár, hozzá azonban nem jut el. Lovas Ildikó ennél a szálnál feltehetőleg a Kelevéz Ágnes által Brenner Olgával készített, 1997-es interjút használta alapnak. Ezzel az írói gesztussal, a női történetek részleges rehabilitációjával szembeállítható az a jelenet, amely Csáth büsztjének avatásáról szól, ahová lányát is meghívták: „[é]ppen azzal semlegesítettek, hogy elhívtak ide. Engem semlegesítettek, anyámat kitörölték, apámról meg eldöntötték, hogy áldozat” – mondja a Lány (Székely Endrének Brenner Olga).¹² A szoboravatás, Csáth arcvonásainak megőrzése az örökkévalóság számára a kanonizálás mozzanata is egyben. Az *Amikor Isten hasba rúg*nak visszatérő eleme a Csáth-kultusz kérdése:

¹² LOVAS, *i. m.*, 182.

„Divatos lett a fiam, mint egy cipő. Fölhúzzák, hordják, viselik, amikor már jól betörték, nem szorít” – mondja a Nagymama (Decsy Etelka).¹³ De erre a folyamatra a Lány (Brenner Olga) nézőpontjából is rálátunk: „Megölték volna a szerbek, de hogy ne tegyék, a határon magát mérgezte meg. Ha-ha-ha-hah! Nem is ismert szerbet. [...] Akkor miféle otromba tréfa ez? Hatásvadász halottcsinálás? Művészi tor? Egy performansz, amit róla beszélnek el?”¹⁴

A feminista kritikai olvasatból kilépve egy érdekességet fedezhetünk fel: egy másik marginalizált hang és szereplő is megszólal: ez a hang ifjabb Brenner Józsefé lesz, aki Gyerekként és Fiúként aposztrofálódik a szövegben, lásd például az alábbi részletet: „GYEREK: De van egy fotográfiám, komolynak tűnök. Szememmel még téged nézlek. 1895. Ez az utolsó alkalom, hogy *engem* dokumentálnak”.¹⁵

Izgalmas kérdés, amelyet részben már érintettünk, hogy Lovas Ildikó alkotása mennyire termeli újra azokat a mechanizmusokat, amelyekkel szemben fellépni kíván. A szerzői megnyilatkozások alapján tudható, hogy Lovas megmutatta a drámát Csáth még élő rokonainak, továbbá fontos gesztus az is, hogy Czér Fannit, Csáth dédunokáját kérte fel illusztrátornak. Ugyanakkor a kötet számos elemet megidéz a már rögzült Csáth-kánonból: így például a kanonizált fotókat, ugyan nem konkrétan képileg, hanem utalások révén (lásd például a Csáth gyerekkori, hintalovas képére történő reflexiókat). Csáth édesapja nagyon sok fotót készített a családjáról, ezeket a már említett kiállításán is megtekinthették az érdeklődők. A fotó mint tárgy az emlékezést is szolgálja az *Amikor Isten hasba rúgban* („Látsz még engem ezüst-nitrátban?” – teszi fel fiának a költői kérdést az Anya egyik monológjában¹⁶), kimerevít, tartósít egy pillanatot. Beállítottága révén a kép a rajta szereplő egyén által játszott/vágyott szerepet is esszenciálisan magába sűríti. Mindez Csáth Géza szempontjából különösen fontos, hiszen tudható, hogy bandzsaságát elleplezendő csak bizonyos szögből szerette fotóztatni magát. Csáth jellemzése kapcsán egyébként is visszatérő motívum a bandzsaság, a szimbolikusan mindig az anyai-női ölet leső egyik szem, illetve a „potykaszáj”. Továbbá kiemelődik az ajkak felett ülő, vastag, maszkulinitást jelző bajusz – ezek lesznek tehát Csáth testének jelölői a drámában. De nemcsak Csáthé, hanem a – bajuszon kívül – az átjárható testi határok miatt Kisolgaé is. Ezek a testi jelölők szintén a már kanonizált Csáth-képhez tartoznak. „Csáth biológiailag sokkal jelenvalóbb más kortársainál, hiszen kultikus alakja elsősorban mitikus test és csak utána szövegkorpusz, kísérteties vitalitását nem utolsósorban a személyes sorstragédia által »megszentelt« vértanú-testének köszönheti” – írja Nemes Z. Márió a *Spanyol menyasszony*ról írott értelmezésében.¹⁷

¹³ Uo., 83.

¹⁴ Uo., 45.

¹⁵ Uo., 24.

¹⁶ Uo., 27.

¹⁷ NEMES Z. MÁRIÓ, *A kinnal telt ház* (Lovas Ildikó: *Spanyol menyasszony*), Holmi, 20(2008), 2. sz., 264.

Még egy, a már rögzült kánonra jellemző gesztusra érdemes felhívni a figyelmet, amely az *Amikor Isten hasba rúg* prózapoétikáját is jellemzi: Lovas az élettörténet elemeit összemossa Csáth fikciós műveivel. Megjelennek az anyával szembeni komplexusokra történő utalások, amelyeknek tudományos hátterét a szerző orvosi-pszichiáteri munkáiból ismerhetjük; az intertextusok között nemcsak levelek szerepelnek, hanem a szerző fikciós szövegei is, például az *Ópium* című írás szó szerint olvasható a 27. oldalon, de a homokember figurája is feltűnik, ahogy általában a bácskai homokos táj is, amely Tolnai Ottó műveiből, különösen az *árvacsáth*ből is ismerős lehet. Az *Amikor Isten hasba rúg* azzal, hogy a magánszférához tartozó iratokat, továbbá a szépirodai korpuszhoz köthető műveket egymásra montírozza, hasonló folyamatokat végez, mint annak a kánonnak a képviselői, amellyel szemben meghatározza magát. „A *Spanyol menyasszony* szövegalkotási módszere, az elsősorban referenciális vendégszövegeknek a fikciós szálba építése pedig azt [...] az értelmezői eljárást erősíti meg, miszerint Csáthról úgy is lehet, sőt úgy érdemes beszélni, hogy párhuzamosan vizsgáljuk a szerzői élettényeket, valamint a referenciális és a fikciós szövegeket, melyek kiegészíthetik egymást, sőt referálhatnak egymásra” – állítja Major Ágnes a szerző korábbi kötetéről,¹⁸ és ez erre a műre is igaz lehet.

Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy Lovas Ildikó alkotása Decsy Etelka, Jónás Olga és Brenner Olga szólamainak beemelésével láthatóvá teszi őket, ez az eljárás pedig új nézőpontot hoz be a Csáth kapcsán kialakult diskurzusba. Talán a fentiekből is kiderül, hogy a dráma másfajta fókusszal dolgozik, mint például a már említett *A varázsló halála* című kiállítás. A szexualitás és a függőség kevésbé kap központi szerepet benne, sokkal inkább a családban zajló belső folyamatok, viszályok, az egyes családtagok énképe lesz meghatározó. Utóbbi is általában a család viszonylatában kerül elő, lásd például Jónás Olga „zsidóságát”, amelyet Kosztolányi Dezső és felesége a történet szerint nehezen fogadott el: „Úgy beszélnek rólam, mint zsidó lányról. Nekem ez igen kínos és szégyellem. Néha azt látom az uramon, hogy ez imponál neki. Olyankor megrémülök, mert tudom, hogy az unokatestvérénél volt, aki engemet gyűlöl és megvet, ebben felesége erősíti”.¹⁹ Így lesz továbbá a mű központi motívuma a gyermek Csáth és anyja szoros kapcsolata, elsősorban Decsy Etelka oldaláról bemutatva; továbbá Jónás Olga, a feleség vállalt alávetettsége, valamint férje családjában és baráti körében érzett idegensége – ismét a női szereplő nézőpontjából megfogalmazva. A történetek pedig nem párbeszéd formájában jelennek meg, hanem belső monológok formájában. Ezek a szólamok nem állnak össze egy egésszé, hanem egymást keresztezik. De az is láthatóvá válhat általuk, hogy a női alakok tragikus halála (Decsy Etelka korai távozása és Jónás Olga meggyilkolása), illetve Csáth és Jónás Olga lányának egyedül maradása következtében ezek az alakok nem kapnak esélyt az egymással való kommunikációra,

¹⁸ MAJOR Ágnes, „miért üzentél?": Csáth Géza atipikus kultusza az adaptációk tükrében, doktori értekezés, Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2021, 65.

¹⁹ LOVAS, i. m., 57.

dialogusra. Egy másik szempontként pedig megemlíthető, hogy a női narratíva belső monológban történő elbeszélése azt is közvetítheti, hogy e hangok nem kapnak teret a nyílt diskurzusban.

A fentiekből is kitűnhet, hogy Lovas Ildikó *Amikor Isten hasba rúg* című regénye egyszerre kívánja a kanonizált Csáth-képet kimozdítani a rögzült állapotából, ugyanakkor számos olyan eljárást alkalmaz, amellyel maga is ezt a képet erősíti meg. Ebből a szempontból tehát kérdéses, hogy a dráma mennyire képes a rekonstrukciót a rehabilitáció felé eltolni.

Keszeg Vilmos: *A szépirodalom mint terep. Antropológiai tanulmányok*

Kolozsvár, Komp-Press, 2023 (Ariadné Könyvek), 360 l.

Erdélyi magyar kultúrakutatók közül talán senki nem mozog úgy, olyan otthonosan és olyan határozottan a néprajz (ezen belül is leginkább a folklór) és a szépirodalom határvidékein, mint Keszeg Vilmos. Nemcsak bemerészkedik a határterületekre, nemcsak könnyűszerrel jár-kezel egy-egy határvonalon/határsávon, de az arra nyitott hallgatóit, olvasóit is invitálja, az érdeklődőket kalauzolja. Idegenvezetőként hívja fel a figyelmet a leglényegesebb látni- és tudnivalókra, majd ösztönöz bennünket arra, hogy e jórészt még ismeretlen, de izgalmas világban tegyük meg a magunk felfedezéseit.

Már első, 1991-ben megjelent önálló kötetének címe is – *A folklór határán*¹ – jelezte, hogy szerzője bizony tudatosan vállalkozik azokra a kalandokra, kihívásokra, amelyet a néprajz és a szépirodalom mezsgyéinek megismerése és megismertetése ígérhet, jelenthet az ember, a kutató számára. Előadásaival, írásaival egyaránt szól az etnológia, az antropológia, a folklorisztika, a kommunikációtudomány, az irodalomtörténet, az irodalomelmélet, a narratológia és más rokon-, illetve társtudományok szakembereihez, valamint általában a népi kultúrát és a szépirodalmat szeretőkhez, tisztelőkhöz. Ilyen értelemben a mostani, legutóbbi kötetének alcíme kissé megtévesztő lehet, hiszen az abba foglalt tanulmányok sem csupán a kulturális antropológia kedvelői, művelői körében tarthatnak figyelemre számot. Az írások mindegyikében ismételtelen az említett határmezsgyét járja körül a szerző, és mindeközben önmagát is láttatja, és a szépirodalomhoz fűződő viszonyáról is vall:

Egyetlen könyvben sem csalódtam. Hol az foglalkoztatott, hogy miért szép egy vers, hol a szerzői motiváció, a megírás folyamata, hol pedig az, hogy ki miért olvassa el. [...] Előbb sejteni kezdtem, majd megbizonyosodtam arról, hogy az ihlet nem váratlanul szállja meg az író, hanem sok-sok nyitott szemmel való jöves-menés, megfigyelés, sok-sok vallomás meghallgatása, töprengés után. Illetve, hogy az olvasás nem csupán kikapcsolódás, menekülés az egyhangú vagy nyomasztó jelenből. Eredeti foglalkozásom szerint magyartanár vagyok. A szépirodalmat nemcsak olvasni, hanem tanítani is nagyon szerettem. [...] Egy váratlan fordulat egészen más, de hasonlóan csodálatos világ felé fordított. A népi kultúra kutatója, az etnológia oktatója lettem. Ettől kezdve mindössze nyaranta lopakodtam vissza a szépirodalmi művekhez. Néhány éve rátaláltam az arany középpútra. (5–6)

Ezen az arany középpúton, az aurea mediocritason elindulva és megmaradva Keszeg Vilmos a szépirodalmi művekben néprajzi-antropológiai kérdésekhez forrásokat,

¹ KESZEG Vilmos, *A folklór határán: A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1991.

adatokat, analógiákat kezdett keresni, évtizedeken keresztül készített jegyzeteket a regények világáról, és úgy tett, mintha olvasás közben is terepen járna, néprajzi-antropológiai terepmunkát végezne. Egy idő után kézírataiban, előadásaiban elkezdett hivatkozni az így nyert adatokra, a felismert összefüggésekre. Mindennek, egyéni és egyedi vállalkozásának, kalandozásának megszövegezett eredményeit veheti kézbe most – immár egybegyűjtve – az olvasó, hiszen a többnyire már különböző fórumokon publikált munkái közül válogatta a szerző és a szerkesztést végző Balázs Imre József azokat a szövegeket, amelyek *A szépirodalom mint terep* című, 2023 karácsonyán napvilágot látott² kötetben helyet kaptak, és amely szövegek így talán már „jobban érzik magukat egymás társaságában” (6).

A kiadvány a bevezető mellett összesen kilenc – jegyzetekkel és szakirodalommal ellátott – esettanulmányt, elemzést tartalmaz. Két írás nem jelent meg korábban nyomtatásban, és érdekes, hogy szinte valamennyi szöveg eredetileg a kollégák, pályatársak, barátok (Péntek János, P. Dombi Erzsébet, Bartha Elek, Végh Balázs Béla, Cs. Gyimesi Éva, Balázs Ferenc) köszöntésére, tiszteletére vagy emlékére született 2001 és 2023 között. Mintha az ilyesféle, határmenti kalandozások élményeit csak akkor adódott volna lehetősége a szerzőnek megszövegezni és közölni, amikor a tudomány műveléséből már nem kellett a különböző szakmai elvárások mentén teljesen száműzni, kigyomlálni az emberi szubjektivitást, az érzelmeket, a személyes megnyilatkozásokat, az emberi kapcsolatokat, vagy amikor nem kellett a tanulmányokból sem eltávolítania a megírásukra ösztönző körülményekre való utalásokat.

A tanulmánygyűjtemény a néprajztudomány nyugtalanító kérdéseit veti fel. De nyugtalanság, dilemmák, vívódás, állandó keresgélés, kísérletezés, játék és kérdések hosszú sora jellemzi magukat az írásokat is. Szerzőjük rájött, hogy a szépirodalom olvasásakor nem tudott elvonatkoztatni néprajzkutatói tapasztalataitól, képzettségétől, illetve terepen járva is mindegyre meglevenedtek előtte az olvasmányélményei:

Mi történik a népi hagyománnyal, amikor valamelyik eleme idegen közegbe kerül, a szépíró szándékának rendelődik alá? Ami művészi szövegben [...] megjelenik, tart-e igényt a hitelességre, valódiságra, a valószínűsítésre? Miért van az, hogy a mindennapi életben regények, szereplők, epizódok, sorok, idézetek jutnak eszünkbe, illetve az, hogy az olvasás során aggódunk egy-egy olyan figura sorsáért, netán bukásáért, akiről tudjuk, hogy sosem élt, ő maga nem élte meg a minket, olvasókat nyugtalanító helyzeteket? Amikor pedig terepen vagyunk, interjúhelyzetben, gyakran támad bennünk az a gyanú, hogy az adatközlő netán Móricz Zsigmond, Móra Ferenc, Tömörkény István novelláját olvasta a közelmúltban. Vagy hogy a mi adatközlőnk is

² A szerző 2024. április 10-én a Bölcsész+ – Irodalom és antropológia szemináriumsorozat keretében a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem [a továbbiakban: BBTE] Bölcsészettudományi Karán *A szépirodalom mint terep* címmel tartott előadást. A kötet hivatalos bemutatójára 2024. április 23-án ugyancsak Kolozsváron, az Erdélyi Múzeum-Egyesület [a továbbiakban: EME] székházában került sor. A szerzővel Bakos Áron (BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet) és Balázs Imre József (BBTE Magyar Irodalomtudományi Intézet) beszélgettek.

bekopogott Móricz Zsigmond, Móra Ferenc, Tömörkény István szobájába, és korábban neki is elmondta, amit nekünk. (7)

E recenzió – műfajából adódó terjedelmi korlátai miatt – nem alkalmas arra, hogy valamennyi esettanulmányt és azok fontosabb hipotéziseit, eredményeit, következtetéseit a teljesség igényével sorra vegye, ismertesse, ezért csupán néhány írásra kívánok a következőkben részletesebben kitérni, remélve, hogy ez elegendő/ízelítő tud lenni ahhoz, hogy a kötet fellapozásához mások is kedvet kapjanak, annak világába elmerüljenek, kérdései fölött hosszasan elgondolkodjanak.

A szerzőt a magyar és nemzetközi néprajztudományon belül is elsősorban hiedelemkutatásai tették ismertté, elismertté. 1995-ben *A mezőségi magyar hiedelemrendszer szerkezete* címmel, Péntek János egyetemi tanár szakmai irányításával a kolozsvári Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéken védte meg doktori disszertációját, amelyet később a témában írott önálló köteteinek³ és tanulmányainak hosszú sora követett. Többek között vizsgálta a rontásra és gyógyításra, a boszorkányságra vonatkozó szöveghagyomány, beszélési gyakorlat genealógiai struktúrákra, biográfiai motívumokra, lokális és geográfiai struktúrákra, az ökoszisztémára mint hiedelmet legitimáló, hitelesítő evidenciákra való ráépülését. Kötetnyitó esetelemzésében (*A rontás és gyógyítás mint irodalmi trópus*)⁴ ezúttal arra kérdezett rá, hogy mi történik ezzel a hagyománnyal, amennyiben az áttevődik egy számára idegen környezetbe, és kimerevül, ha olyan személyek textualizálják és öntik fiktív narratív formába, akik nem álltak személyes kapcsolatban ezzel a hagyománnyal, ha a róla való beszélést tőle idegen stílus eszközeivel az esztétikai szándéknak rendelik alá. Keszeg Vilmos tehát arra tett kísérletet, hogy a boszorkányság, mágia, látnokság, mediálás, rontás-gyógyítás stb. gyűjtőfogalmába vonható motívumoknak az irodalmi beszédmódban való feltűnését és jelenlétét tekintse át. Olyan szövegek révén, amelyek boszorkánysággal kapcsolatos motívumokat, narratívumokat, epikus sztereotípiákat (etnográfiai tényeket, elemeket) használnak fel. A kötetnyitó írás valójában tehát – közvetve és közvetlenül is – az irodalmi vagy művészi folklorizmust, a folklórtól a nem folklór felé való elmozdulást vizsgálja. Esetünkben a hiedelemnarratívum a szépirodalmi beszédmód formáihoz igazodott. Az 1918 utáni, két világháború közötti romániai magyar irodalom (transzilvanista) alkotásai közül Keszeg Vilmos Makkai Sándor *Ördögszekér*, Szabó Dezső *Az elsodort falu*, Balázs Ferenc *Zöld árvíz*, Wass Albert *A funtineli boszorkány* című regényeit, Tamási Áron *Énekes madár* mesejátékát és *Jégtörő Mátyás* című regényét, valamint Nagy István néhány művét (így például a *Sáncalja* címűt) vette górcső alá. Miközben e szépirodalmi

³ Ezek közül kiemelendő: KESZEG Vilmos, *Jóslások a Mezőségen: Etnomantikai elemzés*, Sepsiszentgyörgy, Bon Ami Könyvkiadó, 1997. – KESZEG Vilmos, *Mezőségi hiedelmek*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1999 [II. kiadása uo., 2006-ban]. – KESZEG Vilmos, *Hiedelmek, narratívumok, stratégiák*, Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság [a továbbiakban: KJNT], 2013.

⁴ Azonos címmel a tanulmány eredeti megjelenési helye: *Áldás és átok, csoda és boszorkányság: Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. Pócs Éva, Bp., Balassi, 2004, 436–467.

alkotások egyenként való elemzésével, annak következtetéseivel magam is egyet tudtam érteni, azok összehasonlítását már nem éreztem kellően indokoltnak és megalapozottnak. Keszeg Vilmos maga jegyezte meg egy helyen, hogy a vizsgálatra kiválasztott korszak szerzői szemléletmódját eltérő szándékokkal sajátították ki a boszorkánysággal kapcsolatos hagyományt (Makkai például az irracionális, az eltévelyedés felé mozdító uralhatatlan, sorsszerű erőként jelenítette meg, Wassnál pozitív mítoszba simul, a szociográfiai íróknál a nemzeti-nemzetiségi specifikum és jelleg hangsúlyozódott stb.). Megjegyzem, hogy nem is tehettek volna másként, hiszen eleve eltérő szociális, társadalmi, kulturális, táji, gazdasági stb. környezetből érkeztek, és más-más élet-, illetve szakmai utat jártak be, tehát bármilyen összehasonlításuk sem feltétlenül szükségszerű vagy indokolt. Ugyancsak itt jegyzem meg, hogy a kötetben közölt tanulmányok sorrendjét kissé esetlegesnek éreztem. Például a Balázs Ferenc munkásságát, jelentőségét, szerepét, illetve munkáit (is) elemző, méltató, érintő, a kötetben szintén helyet kapó további írások véleményem szerint inkább e nyitó tanulmány után, a Nagy Istvánt hasonló módon felvillantó írások pedig szintén egy tömbbe kíváncsoztak volna. Így tovább erősíthették volna egymást e szövegek, még határozottabban láttatták volna az értelmezések szándékait és a szerző érdeklődését, és tán még „jobban is érezték volna magukat” egymás közvetlen közelében.

Keszeg Vilmos részben a hiedelmek vizsgálatán keresztül jutott el a történetmondás és a beszélés antropológiája irodalmának népszerűsítéséig, módszereinek alkalmazásáig. A 2000-es években megjelentetett önálló kötetei,⁵ tanulmányai is már e szemlélet erőteljesebb érvényesüléséről árulkodnak munkásságában. A mostani kötet második tanulmányaként közölt írás – *A történetmondás funkciói egy közösség életében*⁶ – a történetmondásnak mint narratív viselkedésnek a mindennapokban betöltött szerepét tekinti át Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című „naplójegyzetében”. Keszeg Vilmos a regényből a történetmondással, a beszéléssel kapcsolatos motívumokat gyűjtötte össze annak érdekében, hogy egy erdélyi, mezősgyei rurális közösség történetmondási stratégiáit láttassa. E kísérlet – Pierre Nora, Bahtyin, Jan Assmann, Hymes és mások elméleti munkáinak ismeretében – a szerzőt abban erősítette meg, hogy a történetmondás alapja egyik oldalon a narratív készség, másik oldalon pedig a beszédhelyzet. A mindennapi életben a történetmondás a jelentéstulajdonítás

⁵ Az e témában megjelent kötetei közül kiemelendő: KESZEG Vilmos, *Homo narrans: Emberek, történetek, kontextusok*, Kolozsvár, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, 2002 (Ariadné Könyvek). – KESZEG Vilmos, *A történetmondás antropológiája*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2011. – KESZEG Vilmos, *Történetek és történetmondás Detrethemtelepen*, Kolozsvár, EME, 2012. – KESZEG Vilmos, *A beszélés antropológiája*, Kolozsvár, KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, 2018.

⁶ Azonos címmel a tanulmány eredeti megjelenési helye: *Nyelvek és nyelvváltozatok (Köszöntőkötet Péntek János tiszteletére)*, szerk. BENŐ Attila, FAZAKAS Emese, SZILÁGYI N. Sándor, Kolozsvár, Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, 2007, 436–454.

egyik formája, aktuális igényeket, szándékokat követ, tudatos stratégiákhoz igazodik, az események történetben való kommunikálása pedig az idegenségviszonyt eliminálja.

A kötet további esettanulmányai a szépirodalom emlékezeti alakzatként való működéséről (*Irodalom és emlékezet*),⁷ az irodalmi alkotás irodalmi kánonon kívüli recepciójáról és hasznátságáról (*Irodalom a regionális kultúrában*),⁸ az episztoláknak, irodalmi leveleknek és a verses levelek népi változatainak rövid történeti áttekintése után a fronton megélt élmények tábori levelek formájában való megjelenítésének kérdésköréről (*Szentimrei Jenő: Tábori levelek*),⁹ a gazdasági-ideológiai forradalmaknak az írás státusára és alkalmazására gyakorolt, változásokat generáló hatásáról, illetve az írásnak mint aktusnak az orosz szocialista regényben való reprezentációjáról (*Kollektivizálás és írás*),¹⁰ Bágyoni Szabó István műveinek szubjektív olvasatairól (*Bágyoni Szabó István művei szubjektív olvasatban*),¹¹ valamint egy Petőfi-narratíva, egy úgynevezett Manasszessiáda születéséről, fogadtatásáról és főbb motívumairól (*Élt-e Petőfi Sándor 1877-ben? „Együgyűség, mistifikáció, avagy valóság”?)*¹² szólnak. A kötetzáró tanulmány (*Egy fiktív közösség néprajzi bemutatása*) korábban nem jelent meg nyomtatásban. Azoknak a néprajzi tanulmányoknak a nyomába „szegődik” (239), amelyek egy-egy kisközösséget mutatnak be. A recenzióval való kapcsolatban ez az írás, Nagy István *A szomszédság nevében* című regényének szokatlan, újszerű elemzési kísérlete volt a leginkább hatással, és ez villantott fel benne a legtöbb továbbgondolandó, -gondolható kérdést.

Tudjuk, hogy a fikciónak külső referenciái lehetnek, illetve vannak – egy közösség is magára ismerhet a fiktív történettel, a fiktív szereplőkkel találkozva. Másrészt tudjuk, a külső valóság beépülhet a szépirodalmi műbe. A mű mint teremtett, narratív világ és a terep mint objektív valóság alapvetően hasonló is: mindkét világban emberek élnek, akik a kultúra szabályai szerint viselkednek. Éppen ezért lehet indokolt az a kutatásmódszertani, -szemléleti kíváncsiság és kérdés, hogy milyen

⁷ Azonos címmel a tanulmány eredeti megjelenési helye: *Újrateremtett világok: Írások Cs. Gyimesi Éva emlékére*, szerk. BALOGH F. András, BERSZÁN István, GÁBOR Csilla, Bp., Argumentum, 2011, 447–458.

⁸ A szöveg korábban elhangzott Kolozsvárt, 2001. május 26-án, a Balázs Ferenc-emléknapon. Tanulmányként itt jelenik meg először.

⁹ Azonos címmel a tanulmány eredeti megjelenési helye: „Ezernyi fűszál zeng tücsökzenét...”: *Köszöntő kötet P. Dombi Erzsébet tiszteletére*, szerk. FAZAKAS Emese, FÓRIS-FERENCZI Rita, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2012, 126–136.

¹⁰ Azonos címmel a tanulmány eredeti megjelenési helye: *Diptichon: Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére*, szerk. BIHARI NAGY Éva, KEMÉNYFI Róbert, MARINKA Melinda, KAVECSÁNSZKI Máté, Debrecen, MTA – Debreceni Egyetem, 2016, 418–438. A szerző írástantropológiai kötetét lásd: KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, Kolozsvár, KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2008.

¹¹ Azonos címmel a tanulmány eredeti megjelenési helye: Sugárút, 8(2022), 1. sz., 15–30.

¹² A tanulmány egy azonos címmel korábban megjelent írás bővített változata. Az alapszöveg eredeti megjelenési helye: „Van, aki fának termett...”: *Végh Balázs Béla irodalomtörténész 70. születésnapjára*, szerk. Fűzi Balázs, Szombathely, Savaria University Press, 2023, 148–162.

etnográfiai-antropológiai modellre épül egy szépirodalmi alkotás, azaz a fikció (ebben a konkrét esetben az úgynevezett Coşbuc utca lakóiról szóló történet). Egyetértek a szerzőnek azokkal a megállapításaival, miszerint terepen járva a kutató sokszor szembesülhet azzal, hogy az idő rövidsége, az adatközlők zárkózottsága vagy egyéb okból nem jut hozzá minden szükségesnek ítélt információhoz, emiatt pedig mindig csak egy hozzátétőlegesen megismert és feltárt világról beszélhet és írhat, amelyről végeredményben csak egy újabb reprezentációt tud előállítani (azt hiszem, erre gondolhatott James Clifford is, amikor „részleges igazságokról”¹³ értekezett). Hasonló helyzetben találhatja magát a néprajzos, antropológus, ha egy szépirodalmi alkotás világára kezd terepként tekinteni, magát az alkotást pedig annak teljes dokumentációjaként kezdi el kezelni. Egy jól megválasztott szépirodalmi műből kigyűjtött néprajzi adatsor az elemzés során akár egy partikuláris társadalom koherens képét is eredményezheti, de mégiscsak azt gondolom: a néprajzi-antropológiai (általában a társadalomtudományi) terepmunkának a két fő ismérve/alkotója, a *megértés* és a *részvétel* (azaz a *kommunikáció*) közül utóbbi a szépirodalmi alkotás esetében, irodalmi terepen kalandozva mindig (bármit is teszünk) hiányozni fog.

Nincs (legalábbis műfajtól függően nem mindig van / általában nincs) lehetősége a kutatónak (ez esetben az olvasó néprajzkutatónak, antropológusnak) a szépirodalmi mű világába való tetszőleges visszatérésre, és így a változások dokumentálására, hiszen a leírtakon túl nincsenek is változások, és visszatérni is csak ugyanoda lehet. Kimerevített, fiktív valóság van. Nem (legalábbis műfajtól függően nem mindig / általában nem) vinné előrébb a megismerésünket, a kutatásunk mélységét egy úgynevezett állomásozás (elidőzés) sem. Ismeretlenül csöppenünk bele egy számunkra új világ kellős közepébe, és hamarosan, a művet elolvasva ugyanolyan ismeretlenekként kell távoznunk is onnan. Ebben a teremtet, lezárt világban nincs helye a részvételnek, a kommunikációnak, az úgynevezett részt vevő megfigyelésnek, azaz az ismeretszerzés közvetlen módjának. Csak közvetve, sokszor többszörös szűrőkön keresztül (a szerző mellett a lektor, a kiadó, a cenzúra, az olvasószerkesztő, a szerkesztő, a korrektor, a tördelő és még ki tudja ki mindenki szűrőjén, nem beszélve a saját szűrőinkről) láthatjuk a vizsgálandó világ szereplőit mozogni. Nem vehetünk aktívan részt azok mindennapjaiban, nem működhetünk velük együtt, nem ellenőrizhetjük kapott adatainkat, nem választhatjuk meg beszélgető partnereinket, nem kérdezhetünk rá a minket érdeklő részinformációkra. Kész adatsorokat kapunk. Kielégítő és kiegészítő választ, pontosítást, újabb információt nem kaphatunk felmerülő kérdéseinkre. Jelenlétünkkel, viselkedésünkkel nem befolyásolhatjuk a megfigyelt közösség tagjait, azok életét, nem avatkozhatunk be a dolgok folyásába, menetébe, nem segíthetjük, avagy akadályozhatjuk őket, nem lehetünk rájuk semmiféle hatással. Ami a legborzasztóbb, ha belegondolunk, nincs is tudomásuk a létezésükről. Csupán mi figyeljük

¹³ Magyarul lásd például: James CLIFFORD, *Bevezetés: Részleges igazságok*, Helikon, 45(1999), 4. sz., 494–513.

őket, felülnézeti perspektívából, kellő távolságból. Kukkolók, lehallgatók vagyunk. Az antropológiai, néprajzi terep ezzel szemben ugyan korlátozó környezet is lehet, de mégiscsak – mindenféle értelemben – nyitott. E különbségekkel a szerző maga is természetesen tisztában van és számol, hiszen több évtizedes tereptapasztalattal rendelkezik, de az olvasó talán épp emiatt terep és „terep” közötti különbségek, illetve hasonlóságok explicitebb összefoglalását várhatná egy kötetvégi utószó, utóhang, avagy összegző elméleti írás, tanulmány formájában. Nyithat-e mégis az etnográfus a szépirodalom felé? Tekinthes-e rá klasszikus értelemben vett néprajzi-antropológiai terepként? Végezhet-e ott klasszikus értelemben vett terepmunkát vagy valami hasonlót? A nyugtalanító kérdések nyitottan hagyása és a számos más dilemma fel nem oldása természetesen a szerző tudatos stratégiájának része is lehet. Bárhogy is van, mindez és a recenzens „okoskodásai” a kötet értékéből, élvezeti és tudományos érdemeiből semmit sem von le. Inkább csak a szerzői leleményességet illusztrálja, ahogyan Keszeg Vilmos az olvasói gondolataiba férközve egy-egy bogarat/magot képes elültetni. A kötetvégi román (*Rezumat. Literatura ca teren. Studii de antropologie*), illetve angol (*Abstract. Fiction as a Field: Anthropological Studies*) kivonatok révén a hazai román és a nemzetközi olvasóközönség is megismerkedhet a kötet eme fő problémafelvetéseivel.

Keszeg Vilmos tanulmányai továbbgondolásra, gondolkodásra, kísérletezésre hívnak és készítenek tehát bennünket. A szerző olyan területekre kalauzol, amelyek között immár szabadon utazhatunk. Ahol megtehetjük a magunk felfedezéseit. Ahol nem ismert a határsértés fogalma. Nem felügyelnek határőrök, nem ellenőriznek határrendészek. Nincs határszabályozás, nincs határlezárás. E területeken nem magasodnak falak, nem mélyülnek árkok, nincs szögesdrót. Mindkét térfélen és a térfelek közötti átmeneti sávban is teljes lehet a szabadságunk. A határkonstrukció fikció, „kitalált dolog”. A kötetet elolvassva meggyőződésemmé vált, hogy az antropológiai-néprajzi terep és a szépirodalmi terep közül egyik sem jobb vagy rosszabb. Csupán más. Közben meg hasonlóak is. Hasonlóak például abban, hogy mindkettő a szellemi tevékenység, a megfigyelés, a megismerés sajátosan látott, értelmezett tere, helyszíne, környezete lehet. Lehetőségként pedig mindkettő eleve adott számunkra. A terepmunka maga mindkét esetben nem más, mint magához a terephez, azaz a térhez/helyszínhez/környezethez, a világhoz való reflexív viszony.

Nagy Zsolt

A téboly menyasszonya. (Elme)betegség és terápia Hajnóczy Péter életművében. Elzárhatatlan párbeszédben. Interdiszciplináris Hajnóczy-tanulmányok, szerk. Cserjés Katalin, Hoványi Márton, Varga Réka

Bp., ELTE–MűGond, 2023, 199 l.

Jelen kiadvány révén a szerkesztők és a szerzők tizenkét érdekes és értékes, szakszerű tudományos értekezéssel folytatták a már számos kötettel rendelkező Hajnóczy-tanulmányok sorozatát, ami a Szegeden és Hódmezővásárhelyen Cserjés Katalin vezetésével működő Hajnóczy Péter Hagyatékgondozó Műhely munkáját dicséri. A könyv a 2020 őszen, a koronavírus miatt online tartott VII. Országos Hajnóczy-konferencia anyagát tartalmazza, amelynek témájául Hoványi Márton – az előszót és a második tanulmányt is jegyző szervező – a tébolyt és a terápiát választotta. A kötet négy fejezetre tagolódik, melyek közül az első paronomáziával köszönti az olvasót: *Nyelvében fél a nemzet*. A hasonló hangzason alapuló retorikai alakzat ógörög eredetű, régóta használatos, de alkalmazása a posztmodernben felerősödött, mert szövegek között tartalmával egyszerre képes felidézni az eredetit, gróf Széchenyi István nyelvi programját és annak kifordított, sokszor ironikussá dekonstruált változatát. Hajnóczy Péter prózája késő- és posztmodern jegyeket hordoz, amint ezt a kötet egésze kifejti és bizonyítja, amelyben író és olvasó egyaránt fél és retteg a szövegek és az üres fehér papír által nyelvivé racionalizált tébolytól.

Az első tanulmányt a műhely vezetője, Cserjés Katalin írta (*A megnyílt elzárja roppant távolság...: – a „téboly” és a szöveg-deviancia néhány aspektusa Hajnóczy prózájában*), amelyben az életmű egészéből idéz nehezen befogadható – „azonosítható, ám magyarázhatatlan (a saját álláspont megtalálására ösztönző)” (15) – részleteket, és ezekhez fűzi érzékeny megjegyzéseit. A „tébolyult és tébolyító” Hajnóczy-próza nehéz, de *nem* hibás helyeinek megértési kísérlete ez, amelyben a szerző körbeírja a szövegeket, medítál és kérdez inkább, mint állít, mert a jelentést rögzíthetetlennek tartja, hiszen kísérleti prózáról van szó. Ez igaz, akár a korábbi, kanonizált műveket (*M, Az unokaöcs, Pókfonál*), akár a hagyatékban talált töredékeket vizsgálja (*„Fuga”, „A jelentés”, „Péntek”, Kabul folyó*). Még a művek töredékjellege sem bizonyítható igazán, hiszen a hagyaték kéziratlap-kép-szöveg terének egyetlen hiteles közzétételi formája a faksimile kiadás lenne, amelyben minden úgy látható, ahogy a kilenc hagyatéki dobozban szerepel. Ennek a munkának a megvalósítása elkezdődött, az első

eredmények itt láthatók, de az adatbázis még feltöltés alatt áll.¹ Cserjés Katalin saját korábbi kutatásaira, a szakirodalomra és az intertextusok szöveg univerzumára alapozva faggatja a szövegeket, felvillantja a lehetséges jelentéseket, így lép meg nem szűnő és elzárhatatlan párbeszédbe velük. Módszere írva rávezető olvasásnak nevezhető, amelyben kérdéseivel és továbbbírásaival úgy értelmez, hogy feltárja és felmutatja a szöveg azon réseit, ahol bepillantunk a rejtélybe, és az olvasó előtt, ha csak rövid időre is, feltárulhat a titok, ha kellően nyitott rá. Még akkor is, ha mint tanulmányának címében jelöletlenül idézi: „a megnyílt elzárja roppant távolság”.² Hajnóczy Péter posztmodern szövegeiben sok a hiány, a szándékolt elbizonytalanítás, az értelmetlennek látszó ismétlődés és körköröség, az elhalasztott befejezésekben az állítások visszavonása, ezért a befogadónak az (írva) olvasási folyamatban gyakran társszerzővé kell válnia, különösen a töredékesség teljességét modellező enigmatikus szövegek esetében: „Mániákus, makacs kísérleteinek (amikor pl. láthatóan a leírás nehézségével küzd) kísérője és nyomfejtője lehet csak olvasója” (17) [kiemelés az eredetiben]. Hajnóczy azért írt és szenvedett, hogy ábrázoljon és megértsen valamit önmagából és az egészből, de mint maga vallja, ez lehetetlen vállalkozás. Erre jut értelmezője is: „a valóságban/életben pedig, úgy tűnik, az igazság megragadhatatlan” (22). A nehezen érthető, olykor az érthetetlen felmutatása van itt: az önreflexív és öntörvényű próza immanenciája, a téboly modellezése. Ugyanakkor Hajnóczy Péter életműve nem egy örült prózája, hanem a tébolyító valóság írhatóságának a kísérlete.

Hoványi Márton tanulmányának (*A téboly tropológiája Hajnóczy Péter írásművészetében*) alapkérdése, hogy a téboly milyen alakzatokban és mintázatokban fordul elő, mert szerepe alapvető szervezőelve Hajnóczy Péter műveinek. Célja – *A jelentés* című, 2013-ban közölt hagyatéki darab elemzésével – az örület, tehát az igazság nyelvének feltárása, amely a hagyomány szerint a bolond és gyermek képességei közé tartozik. A szerző javasolja, hogy kísérleti irodalomnak nevezzük ezt a szöveget, mert filológiája – a hagyatéknak önmagából eredő rendezetlensége miatt – eleve bizonytalan. A hagyatéknak nem a szerző, hanem Reményi József Tamás közvetítésével került a Hagyatékgondozó Műhelyhez. Bírálja Nagy Tamás eljárását, amellyel a szóban forgó szöveget novellaként azonosította, mert nem biztos, hogy az. Továbbá az sem, hogy a lap hátoldalán olvasható *A jelentés* ehhez a szöveghez tartozik, és az sem, hogy címként kapcsolódik hozzá. Hoványi Márton 2023. december 15-én még látta a digiphilen a Q334204 – és még másik két – jelzet alatt is a szöveg „hibás” metaadatait, amelyek azonban jelenleg már egyetlen hivatkozással sem szerepelnek.³ Lehet, hogy a bírálat célba ért, és pontosításra

¹ LUDMÁN Katalin, *Hajnóczy-hagyatéknak*, <https://itidata.abtk.hu/wiki/Hajn%C3%B3czy-hagyat%C3%A9k> (utolsó megtekintés: 2024. július 22.). – „Ez a katalógus Hajnóczy Péter (1942–1981) teljes fennmaradt hagyatékának adatait tartalmazza, valamint a rekordokon keresztül hozzákapcsolt link formájában elérhetővé teszi a dokumentumok saját fejlesztésű repozitóriumi eszközre feltöltött digitális fakszimiléit.”

² HAJNÓCZY Péter, *A nagy jogi légzés = Jelentések a sülyesztőből, Az elkülönítő és más írások*, kiad. NAGY Tamás, Bp., Magvető, 2013, 377.

³ LUDMÁN, i. m.

ösztönzi a kiválónak ígérkező adatbázis szerkesztőit, amelynek elsődlegesen leírónak és nem előírónak kell lennie: „Mivel az örület diagnosztikai eljárásában a nyelvhasználat egyik lényegi szempontja éppen az értelem és az értelmetlenség közötti határ átlépése, A *jelentés* jelent[ésének] értelmezésekor sem hanyagolható el az a kérdés, hogy a szövegnek vagy novellának a szemantikája mennyiben teljesíti be a befogadó konvencionális elvárásait” (37). A „kísérleti szöveg” az 1970-es évekre vonatkoztatva nem referenciális, mert hét, illetve négy Budapestről is ír, tehát tájékozódása fokozatosan bizonytalanodik el, így a szöveg az olvasó számára értelmetlen lesz. Hoványi Márton magyarázata a cím hiányáról és helyzetéről ötletes és önmagán túlmutató: „Ugyanakkor a két szöveg térbeli elhelyezése azt is implicálja, hogy maga a *jelentés* a szöveg túloldalán helyet foglalva nem található meg a szöveg oldalán. A szöveg csak megfordítva, saját inverzeként juthat hozzá a jelentéshez. Ez az inverz fizikai és szellemi gesztus a tébolyban a normális (világ)nézet elforgatottságára is emlékeztet” (38). A szöveg a kóros nyelvképzés példaként is olvasható. A Mária/Márai név akár elírás is lehet, így ez az életmű más korszakai felől olvastatja a szöveget. Ha Mária, akkor a *Jézus menyasszonya*, ha Márai, akkor a *Fűtő* kötet lehet a tágabb kontextus. Fontos irodalmi toposz az örület mint védelem és menedék. A tanulmány szerző antik, ószövetségi és középkori példákat is idéz, amelyek alkalmazása magyarázó erejű a *Jézus menyasszonya* és a *Finomfőzelék feltéttel* című művek néhány jeleneténél is.

Sipos Márton tanulmányát („*Vágyakból, tudásból és pillantásból szőtt viszony*”: *Téboly és ismétlés Hajnóczy Péter prózájában*) három részre osztotta – *Oda*, *Ide* és *Vissza* –, és ezzel a hermeneutikai kört modellezi. Az első egységben részletes, a szakirodalmat mélységében feldolgozó irodalomelméleti, filozófiai és lélektani bevezetéssel alapozza meg gondolatmenetét: „Alapvető tézisem az, hogy a Hajnóczy-életmű prózai részében megjelenő bolondság teljes kiterjedtségében látásához az ismétlésen alapuló, repetitív szövegeket és szövegrészeket kell a vizsgálódások középpontjába helyezni” (42). Célja, hogy a tematikus megközelítés helyett a radikális ismétlődések elemzésével a téboly hermeneutikáját hozza létre. Részletes kifejtésében meggyőzően bizonyítja, hogy a monotóniáig túlhajtott ismétlődő leírásokban – amikor egy cselekvést annyiszor ír le, ahányszor az megtörténik – formálisan is tetten érhető az örültség, a téboly, a bolondság, amely fogalmak itt szinonimaként értendők. A téboly filozófiai és lélektani értelmezéséhez Foucault *A bolondság története a klasszicizmus korában* című könyvét és annak recepcióját (43.) veszi alapul, és kreatív módon metaelméletként alkalmazza a Hajnóczy-próza nehéz helyeinek magyarázatához: „A megértés nem tudja nem másikként (félre)érteni a bolondságot” (45). A „tébolyult” mindig a másik, akit teológiai alapon eredendően szentnek tekintettek, majd a 17. század elkülönítette, mert veszélyes volt a társadalomra, és gondot jelentett az államnak. Később a diagnózisnak orvosi és jogi következményei lettek, de Sipos Márton szerint az így megértett téboly már nem téboly, mert „a megértés vagy lezárja, elfojtja a megértési láncot, ezzel feszültséget (a megértetlenség feszültségét) hagyva maga után, vagy megpróbálja

megérteni a téboly megértését, ezzel pedig egy *kényszeresen* ismétlődő, önmagától *elidegenedett* megértéssel találkozunk” (47) [kiemelések az eredetiben]. Ezzel megérkezünk *Ide* – a kényszeres ismétlődéshez – a hermeneutikai kör második állomásához. Ez nem automatikus írás, a recepció ezt a lehetőséget elvetette, hanem a pontos rögzítés vágya, amely filmszerűvé és analitikussá teszi a szöveget, noha csökkenti a prózateret, mert a változatosság hiánya unalmasabbá és nehezen befogadhatóvá teszi a művet: „Azt állítom, hogy a téboly megértése megértésének kísérlete, amely egy kényszeres ismétlést eredményez, egybeesik a freudi halálösztönt megjelenítő ismétlési kényszerrel. Freud a *Túl az örömelven* című művében vezeti be ezt a fogalmat” (54–55).⁴ A túlhajtott, gépszerű ismétlés a veszteséget teszi érzékelhetővé, ami azonban csak utólagosan (Nachträglichkeit, Freud), vagyis retroaktívan képződik meg, amikor a traumáról csak egy későbbi ismétlődése fényében derül ki, hogy trauma (46). A repetíció miatt az olvasó elsősorban nem az ismételtre, hanem magára az ismétlődésre figyel, így a folyamat – jóllehet csak utólagosan – felfüggeszti a teret és az időt, vagyis magát a megértést, így egy pillanatra érzékelhetővé válik a téboly (56). Heidegger szerint – teszi hozzá a recensens – mindig létmegértésben élünk, de ebben az esetben a téboly felfüggeszti ezt, és kívül kerülünk mindenben. Túl az örömelven, ahol a halálösztön a tudattalanban mazochisztikus énkínzást hoz létre (59). Ezzel *visszaértünk*, a hermeneutikai kör bezárult a középpontját vesztett én körül: „A téboly szövedékéből, bármennyire erősen próbálkozunk is, nincs kijárat” (64).

A második fejezet címe egy palindrom, *Géza, kék az ég* (a szókapcsolat visszafelé olvasva is értelmes), amely váratlan érdekességével és kifordítottságával rámutat, hogy a vizsgált kérdés középpontjában a nyelv áll mint a téboly és a terápia együttes hordozója. Srádi Péter, aki egyszerre pszichiáter szakorvos és bölcész, tudományközi módon közelít az életműhöz (*Téboly és a reparáció lehetősége a Hajnóczy életműben*). A fogalmak meghatározása nehéz, így inkább a hiány felől ragadja meg a problémát: a téboly, az örület a tudat *egészségének* megbomlása, a terápia ennek helyreállítására tett kísérlet. Foucault *A bolondság története* (1961) című könyvét így összegzi: „erkölcsünk, társadalmi berendezkedésünk, felsőbbrendűségünk önigazolása miatt van szükségünk a téboly fogalmára” (69). Tehát a francia filozófus szerint a „bolondság” nem betegség, hanem pusztán társadalmi stigma. Ezzel szemben Srádi Péter az orvosi gyakorlat alapján pszichózisként azonosítja a sokféleképpen kategorizált jelenséget, amelynek súlyosabb formái az elmebetegségek, enyhébbek a személyiségzavarok, amelyek nem is betegségek. Bölcész szempontból a legfontosabb, hogy nagyon szoros a kapcsolat a téboly és a nyelv között: „Crow elmélete szerint genomunknak az a része, amely a beszéd képességét adja, összefügg a skizofrénia genetikai hátterével. A populáció szintjén pedig a nyelvhasználat adta előnyök miatt megéri elszenvedni a körülbelül egy százalékos megbetegedési arányt” (70). A szerző bemutatja, hol talált példát a skizofáziára,

⁴ A hivatkozott mű magyarul: Sigmund FREUD, *A halálösztön és az életösztönök*, ford. Kovács Vilma, Bp., Múzsák, 1991.

a skizofrénia nyelvhasználati módjaira az Andreasen-fél becslőskála alapján, amelynek egyes elemei önmagukban még nem utalnak megbetegedésre: például inkohereanciát a *Mandragórában*, neologizmusokat a *Vese-szörpben*, ismétléseket a *Pókfonálban*, a *Kavicsban*, a *Kútban*; echoláliát, visszhangot a *Da capo al finé*ben (71). Részletezi a sokrétű és kölcsönös összefüggést a pszichoanalízis és a szürrealizmus között, hiszen mindkettő középpontjában az álmok, a látomások, a paranoia és a delírium áll, amelynek vizsgálata magyarázó erejű az alkoholfüggőségéből is következő szövegrészleteknél. A művekben azonban nem találja nyomát az autoterápiának, vagyis Hajnóczy nem öngyógyító szándékkal írt, mert a magáról is mintázott szereplőket meghagyja saját személyiségük börtönében. A szerepválasztás oka az autonómia, a kapcsolódás és a kompetencia lehetőségének biztosítása a legfontosabb érzelmi szükségletek kielégítésére, a lelki önvédelem megvalósítására. A hangsúlyos betegszerep lehetőséget ad az önfelmentésre, a szorongás oldására és együttérzés kiváltására, így enged egy kis függetlenséget a súlyos függőségben. A másik szerep a kompetencia igényét beteljesítő íróé, amelyben azzal a túláltalánosító önbecsapással ad rossz választ, hogy minden jelentős író iszákos volt. Továbbá az önfelszámolással, mert haláláig ivott, és ezzel – az írói szerep küldetéséért – magára vette a szenvedést, amelyet profán módon Krisztuséhoz hasonlított. Művei azért nem alkalmasak terápiára, mert nehezen befogadhatók, esetükben nem lehetséges az érzelmi azonosulás, hatásuk tisztán értelmi, így a reparáció is ellehetetlenül. A mű azonban a maga módján organikus lesz, mert a határát veszített én feloldódik az alkotó és az alkotás közt közvetítő alkoholban (72–82).

Izsák-Somogyi Katalin tanulmányának (*Az irodalom mint terápia: önterápiás folyamatok A halál kilovagolt Perzsiából című írásban*) alapkérdése, hogy a férfi íráskényszere mennyire önterápiás folyamat a kisregény fikciójában. Ehhez segítségül Derrida Platón *Phaidrosz*ának dekonstrukcióját alkalmazza, amely szerint az írás az emlékezést, az emlékeztetést, és ennek az ellenkezőjét, a felejtést is egyszerre segíti. Az írás emlékeztet, de ezzel aláássa az emlékezet edzését, a megtanulást: „Tételek az, hogy a férfi életben maradásának feltétele a szépírói munka – vice versa, a szépírói lét feltétele az életben maradás” (91). Részletesen elemzi a kisregény időkezelését, a várakozás szerepét, a fiú és a férfi viszonyát a tárgyakhoz, a fényképekhez, és Brasch Izidor cipőkanalának feliratához. Iser alapján az imaginárius valóságelemekből építkezik, de mégsem maga a valóság, hanem annak látszata, az „olyan, mintha” valóság lenne: „Ez az a »játék«, mely olvasatomban terápiás jelleggel bír” (98). A terápia eszköze – ami eredetileg ápolást, gondozást, és nem gyógyítást jelentett – az írás, amikor a hangokból betűk lesznek, és megképződik az emlékezés rendszere, amit befolyásol a kontextus, az emlékek torzító hatása, a visszatekintés és az álemlékek sajátossága is. Önterápia esetén a visszajelzés belülről érkezik, amikor az író újraolvassa saját – de immár tőle elidegenült – szövegét, így a hermeneutikai kör önmagára zárul (99–101). A biblioterápia olyan művészetterápia, amelynek célja az önismeret fejlesztése irodalmi szövegek segítségével, és amely megvalósulhat értelmezésalapú szövegalkotás vagy szépirodalmi igénnyel történő kreatív és

expresszív írásterápia révén. A gyógyítás alapja az önreflexió, amelyhez a jelentésadás, a perspektívaváltás és az érzelmi töltés oldása is társulhat (102). Ezek a mozzanatok ugyan nem vagy alig szerepelnek a *Perzsiában*, a férfi írása mégis önterápia: „Azt állítom tehát, hogy a publikálási vágy mint stratégiai tett magával vonja a hermeneutikai kör beindulását, mely a terápiás folyamat része. Neve nincs, önmaga kezelése, gyógyítása név nélküli” (104). Izsák-Somogyi Katalin Srádi Péterrel szemben úgy véli, hogy van öngyógyító mozzanat Hajnóczynál és szereplőinél, mert „[a]z írással mint folyamattal önmagát kíséri egy önmegismerési, egy emlékezési, egy emlékeztetési úton” (110).

A harmadik fejezetben – *Életműbaj* – a gyakran vizsgált írásokról olvashatunk új szempontú, elsősorban a téboly felől közelítő értelmezéseket. Elsőként Tóth Katinka tanulmányát („*Önmaga lesz ügyének törvénye és bírója*”: *A Kohlhaas-szindróma Hajnóczy Péter és Christoph Hein parafrázisában*), amely az összehasonlító elemzésen keresztül a norma fogalmának meghatározására összpontosít. A Kohlhaas-szindróma – amely a nevét Heinrich von Kleist 1810-ben kiadott elbeszélésének címszereplőjéről kapta – a téveszmés személyiségzavarok egyike, amely a „perlekedési tébollyal” rokonítható. Tóth Katinka ötletesen, a pszichiátriai szakirodalmat módszertani eszközként, átvitt értelemben használja, ezért az orvosi kifejezéseket („páciens”, „anamnézis”, „tünet”, „trauma”, „diagnózis”) idézőjelbe teszi, amely gyakorlatot a recenzens is követi. „A norma viszonylagossága és társadalmi konstrukció-volta a pszichiátria egyik alaptétele” (119). Attól függően, hogy ki határozza meg, többféle normatípust – „kulturális”, „statisztikai vagy átlagnormát”, vagyis ahogyan a többség viselkedne egy helyzetben – különböztet meg a szakirodalom. Az „ideálnormát”, az elvárt viselkedést, hogy mi a jó és a rossz az egyéni és a közösségi értékítélet is alakítja. A Kohlhaas-szindróma lényegét Gerevich József alapján idézi: „»kitaszíttottság«-élmény; bosszúvágy; az istenhez való lojalitás »arkangyalként« való azonosulás révén; a személyes kár nagysága nincs arányban azzal a pusztítással, amelyet a bosszútól vezérelten követ el; hozzátartozói és saját életének gondolkodás nélküli feláldozása az elégtétel elérése érdekében” (120). A tanulmányíró ezek alapján rögzíti a novellák szereplőinek „adatfelvételét”, azonosítja „traumáikat”, „téveszméiket”, majd az eltérő normák miatt különböző „diagnózisvariációkat” állít fel: „A »paranoia« fejlődése során a Külvilág és a főhősök saját, belső világa fokozatosan távolodik el egymástól, végül teljesen különválnak” (123). Hajnóczy Péter *A fűtő* és Christoph Hein *Az új (szerencsésebb) Kohlhaas. Beszámoló egy pereskedésről az 1972–73-as esztendőből* című novelláinak magas esztétikai értékét a „téboly és a normalitás »határhelyzetei«” hozzák létre. „Ami tehát a kolhászi normaértelmezésben az emberi lét egyetlen autentikus útját jelenti, az a Külvilág szemszögéből nem más, mint a téboly megjelenési formája” (128). Az olvasó – teszi hozzá a recenzens – egyszerre azonosul és egyben az átlagnorma alapján fokozatosan el is távolodik Kohlhasztól. Egyetért a konkrét ügyön túlmutató igazságküzdelmével, ezért belülről, katartikusan éli át a hős tragikus megbolondulását, ami helyette is történik, amelyben így önmagát is sirathatja, mert aki magára talál a lényegben, az elveszik a létben.

Csikvári Gábor tanulmánya (*A delírium regénye*) szerint a *Perzsiát* elsősorban nem önéletrajzi, társadalmi-szociológiai szempontból érdemes olvasni, noha természetesen ilyen összetevői is vannak, mert igazi értékét a műben teremtett világ önelemző őszintesége és a bonyolult, de megfejthető szerkesztés tudatossága adja. Az első fabula maga a mese, a leíró jellegű történet, amely sorsanalízis és leltár is egyben, amelyben az alkoholista otthon küzd önmagával, és végül széthullik. A szüzsé, maga az elbeszélt világ, amelyben – bonyolult tér- és időszerkezetben – annak előéletét mutatja be. A második fabula a víziók, a látomások világa önreflexív elemekkel. Ezeket nem a delirium tremens hozza létre, mert az az alkoholelvonás tünete, hanem a lerészegedés és az attól való rettegetés. Amint a szerző összegzi: „A vizsgálat célja az, hogy az életpálya sorsszerű mivoltát, szükségképpen elkövetkező stációit, de velük szemben a szinte irracionális reménységet, a meghaladni vágyást, a kibontakozni akarást, a művé lényegítés szüntelen és makacs akarását szemléltesse” (132). A tanulmányíró ötletesen állít fel metaforikus-metonymikus elemeket az egyes szöveghelyek értelmezéséhez: „»Pont olyan« ez a pillanat, mint a kőművesé lehetett, amikor két (!) szöveget kalapál önnön koponyájába: saját háza építése közben (= a lassan formálódó szöveg) követi el a legborzalmasabb, tudatosan megvalósított, kegyetlen pontossággal elkövetett öngyilkosságot (= az előre láthatóan delíriumos halálhoz vezető alkoholizmus)” (134).

Varga Réka tanulmányában (*Determinált példázatok: A halál kilovagolt Perzsiából a középkori látomásos irodalmak párhuzamában*) a kisregény vízióit a középkori látomásos irodalmak magyar nyelvű szövegei felől olvassa el. A két leghíresebb magyar pokoljáró Krizsáfán fia György és Tar Lőrinc, akik a legendák szerint Írországban keresték fel a Szent Patrik-barlangot, amelyet a hagyomány a purgatórium bejáratának tartott. Alászállásuk tétje a megtisztulás, mert ők belső utazásuk során látták a poklot, és bepillantottak a mennybe is, hogy visszatérésük után a biblikus tanításnak megfelelően, nevelő cézzal beszámoljanak a latinul nem tudóknak is (137–138). Hajnóczy pokolra szállása ezzel szemben tét nélküli, itt nem történik meg a keresztény fordulat. Ő azért merült alá az alkohol poklába, hogy ír hasson, de ez a folyamat is inkább kudarcral és szorongással telített:

A pokoljáró soha nem maga szenved el a túlvilágon látottakat. Bár az ördög megpróbálja megkísérteni, de valójában végig külső szemlélő marad. Látja a pokolban kínlódó lelkeket, a válogatott kínzásokat, mégsem ő maga szenved el azokat. Éppúgy, ahogyan a *Perzsia* elbeszélője, aki látja a rémképeket, de mégsem ő a valódi szereplőjük, mindig egy marginalizált megfigyelő perspektívájából tudósít róluk. (139)

Hajnóczynál a pokol már nem szakrális tér, számára nincs megváltás, mert látomásainak vizuális forrásai a korabeli reklám- és szocióforrások: „Tulajdonképpen pont erre szolgálnak a *Perzsia* »férfi« elbeszélőjének rémképei közé bekúszó szocióforrások a »fiú« albréleti szobájából. Ezek tulajdonképpen meghatározzák, hogy a pokol jelen idejű, a valóság szerves része, és nem egy metafizikus tér” (143). Az egyetlen látomás, amelyben az elbeszélő is szerepel, az a halott város, amelynek forrását Szörényi László

Szádek Hedáját *Vak bagoly* című művében találta meg, „ám ez nem zárja ki, hogy a víziót középkori látomásos irodalmak párhuzamában kíséreljük meg értelmezni” (143).

Pótor Barnabás *Egészség, normalitás és (elme)betegség, abnormalitás viszonyrendszerei* Hajnóczy Péter *Az alkoholista* című novellájában című tanulmányában a rendkívül alapos és szoros olvasás célja, hogy az elbeszélés modális-aspektuális jegyeit és a szereplők viszonyát elsősorban az egészség/normalitás, valamint az (elme)betegség/abnormalitás nyelvi-poétikai és hatalmi összefüggésrendszerében vizsgálja. Részletesen elemzi Márai, az ápoló, a posztó egyenruhás és a külső elbeszélő közötti viszonyokat, a szagokat és az érintéseket, a tekinteteket és az arckifejezéseket. Márai alapélménye a bizonytalanság, amelynek oka, hogy nem érti, önkéntes elvonókúrája miért elmeegógyintézetben történik. Hiszen ő normális, „csak” alkoholista, noha ez a megkülönböztetés Márain kívül nem létezik. Ezt a tanulmányíró éles megfigyeléssel igazolja is, amikor rámutat, hogy a főszereplő elszólja magát, és azonosul a beteg szerepével, ugyanakkor folyamatosan tiltakozik is ellene: „Márai érvelésének következetességét ehelyütt is egy – nyelvi klisészerű – idézőjeles mondat (»Ők vannak értünk, a betegekért, és nem megfordítva«) ingatja meg” (153). Pótor Barnabás a recepció alapján mutatja be és egészíti ki az idézőjeles vagy kurzivált kiemelések rendszerét. A „kiszólás” többfunkciójú poétikai eszköz, „amely adott esetben az elbeszélő/szereplő által ki nem mondott gondolatok/válaszok artikulálására szolgálhat, míg máskor az ironikus, ellentéző szereppel bíró nyelvi klisék kiemelését segítheti elő, melyek »a talmi közhelyekben megfogalmazódó külvilág és az intenzív személyiségtudat perlekedése[ként]« olvashatóak” (151). Meglátása szerint ez az életmű második felére jellemző montázstechnika, töredékesség, idézeteffektusok előzményének is tekinthető, amely megakasztja az elbeszélés és a befogadás folyamatát.

A negyedik fejezet – *Bolondról jót vagy semmit* – középpontjában a hagyatékban maradt szövegek állnak, amelyek itt elemzett darabjai szorosan kapcsolódnak *Az elkülönítő* című, hányatott sorsú szociográfiához, amelynek első változata 1975-ben a *Valóság* című folyóiratban jelent meg, és nagy botrányt okozott. Ezzel is magyarázható, hogy 1980-ban a bővített változatot már nem merték megjelentetni, noha Hajnóczy Péter leadta a kéziratot. A teljes művet a kapcsolódó iratokkal és szépirodalmi vonzataival együtt Nagy Tamás a hagyatékból rendezte sajtó alá 2013-ban.⁵

Borbíró Aletta munkája (*Elme, test, írás – A nagy jogi légzésről*) – hasonlóan a kötet több írásához – Foucault tanulmányait, olykor egy kis módosítással, metaelméletként alkalmazza. Ennek alapján az irodalmi nyelv és az örület nyelve is egyaránt kettős beszéd, amelyben a szó egyszerre jelenti önmagát és konnotációit, egyszerre hordozza az önazonos, konvencionális tartalmat, és ennek ellentétét is (163). Mindkettő – teszi hozzá a recenzens – egyszerre tartalmazza önmaga dekonstrukcióját, egyszerre felfed és elfed: (f)elfed. Az a megállapítás, miszerint az irodalom a nyelvre épülő másodlagos

⁵ Lásd a 2. lábjegyzetben.

jelrendszer, nem újdonság,⁶ itt a nóvum az örület nyelvével vont szoros párhuzam. A novella nyelve több értelemben is megkettőződik. A Kádár-korszaknak a nyelvhasználatban is megvalósuló politikai cenzúráját metaforizált, irodalmi nyelvvel kell megkerülni, mert a valóság a maga teljességében nem kimondható. A második szint, hogy a „Rendgotthárdi Otthon” tapasztalatai, miképpen a koncentrációs táborokéi is, „elmondhatatlanok, kisiklanak a nyelv, a megfogalmazhatóság alól, ami a novellában szereplő riport variációja esetében is tapasztalható: a valóság nem ragadható meg realisztikusan” (164). Ezzel magyarázható a mű filmszerű, éles vágásokat tartalmazó töredékessége és montázstechnikája, amikor az elbeszélésbe – Cserjés Katalin által zárványoknak nevezett – szürrealista, látomásos, szinte csak önmagukat jelentő, ezért értelmezhetetlennek tűnő betétszövegek ékelődnek. A főszereplő az írás előtt jogagyakorlatokat végez, amelyek célja az önuralom elérése, ami összekapcsolódik a három kanál *paradicsompüré* fogyasztásával, így a *paradicsomi* állapot alkalmas lehetne az igazság megírására, amelynek szimbolikus színe a kék, amely szintén gyakran ismétlődő motívuma a szövegnek. A *nagy jógi légzés* azonban nem elég a *nagy jogi* (!) lélegzetű szöveg egyértelműsége törekvő nyelvi igazságának, a szociográfiának a megalkotásához, mellé alkoholra is szüksége van az elbeszélőnek, hogy az örület szürrealista nyelvének segítségével érzékeltesse az elmondhatatlant (165–172).

Németh Zsófia tanulmánya („Szövegdetonációs kísérletek”: *Hajnóczy Péter Dinamit című szövegének elemzése*) a drámát a téboly mint irodalmi toposz felől olvassa, és a művet metaforikusan „szövegdetonációs kísérletek” terepeként mutatja be. Ennek jellemzői a szövegkohézió és a térhasználat zaklatott ritmusa, a robbanásszerű szerkesztésmód, a külső idézetek és egyéb effektusok beemelése:

Az alkohalnarkózis sajátos vallási szférát teremt, rituálé, mely Hajnóczy esetében időlegesen biztosítja a teljes önazonosság lehetőségét a szerző számára. A pszichés függőség ez irányú „teátrális” megközelítésében központi kérdés lehet, mely pillanatokra korlátozódik a szerepjátszás (időleges identitás felvétele); önnön lényének felszabadult jelenése (a narkózis állapotában), vagy az addikció ellen küzdő éber időtartamok megtapasztalása a külvilág részeként. (175–176)

A Narrátor (64–65 éves) a függőség elleni éber állapotot jeleníti meg a mű elején, a később színre lépő Férfi (39–40 éves) pedig az alkohalnarkózis állapotában időlegesen teljes identitásának birtokában beszél. A két alakot ugyanaz a színész játssza, a Férfi – első megjelenésének kivételével – a színen történő sminkeléssel különíti el magát a másiktól, majd fokozatosan válnak azonossá, hogy a mű végén egyetlen árnná olvadjanak össze (176). A Narrátor, a clown (akár Madách vásári bábjátékosa) mondja ki a mű célját: „Lepipáljuk a Nagy Fazekast!” Ezt a gyerekek azonnal kinevetik a szín mögül, hiszen az ember alkotta mű csupán kreatív lehet, és nem organikus, élő, mint egy reteklevél: „A transzcendens feljebbvalóval szembeni versengés bibliai előképe

⁶ KANYÓ Zoltán, *Az irodalomtudomány módszertani kérdései* = *Uő, Szemiotika és irodalomtudomány (Válogatott tanulmányok)*, Szeged, JATE Kiadó, 1990, 93.

a Tudás fájához vezet az értelmezőt, így a *Dinamit* rejtett rétegeként bontható ki a paradicsomból való kiűzetés fájdalmának tapasztalata, valamint az apáról fiúra szálló bűn motívumai is” (181). Ugyanakkor – teszi hozzá a recenzens – emellett az élve és halva, az árnyék és a „Nagy Fazekas” hangsúlyos ismétlődése miatt Hérakleitosz,⁷ Platón barlanghasonlata és Heidegger *Platón tanítása az igazságról*⁸ alkalmazása is új szempontokat adhat az értelmezéshez. A folyamatos átváltozásban minden szereplő árnyéklétében egylényegű és egyidejű a múlt-jelen-jövő relativitásában, hiszen ők csupán árnyékok a barlang falán és a bronztükrökben: mindig létesülők, de sohasem létezők. Ezzel áll szemben, pontosabban ezek fölött, a „Nagy Fazekas”, a legfőbb idea, aki mindig létezik, de sohasem létesül. Ő az, aki leereszt és visszavisz a mennybe, és ő a tökéletes, organikus reteklevél alkotója, akinek utánzására, így lepipálására az ember természetesen képtelen. A dinamit a robban(t)ás, a ráismerés az árnyéklétre, a bűnre, a gyerekgyilkosságra, a folyamatos átváltozás tragi(komi)kumára, az alkoholra, a betegségre, a rögeszmére, az ölési szándékra, amikor nem csak játék a pisztoly – és rádöbbenés arra, hogy (f)élünk és meghalunk. A zárlatban megszületik a legorganikusabb mű, a halál (182). Ennek képi ábrázolása a nagy fehér vásznon megjelenő képregényszerű gyerekrajz, amely megrendítő egyszerűséggel mutatja fel az emberi lét végeességét. Ennek ellenpontjaként hangzik fel a mű cinizmusához illeszkedve Hernádi Judit slágere, amely azonban lemondó biztatásával tovább mélyíti a tragédiát: „Sohase mondd, hogy túl vagy már mindenem.”⁹

Somogyvári Lajos (*A betegség átpolitizálódása és az államosított pszichotudományok: Az elkülönítő a szovjet tapasztalatok fényében*) a történeti diskurzuselemzés módszertanával veti össze a Harvard Egyetem Orosz Kutatási Központja által 1949–1953 között szovjet emigránsokkal készített interjúk írott és szerkesztett változatát a Hajnóczy Péter által a Szentgotthárdi Szociális Otthonban rögzített, majd leírt beszélgetésekkel. Ezekből az ismétlődések által konstruktivista módon rajzolódik ki a valóság lényege, amelyben az intézmény-orvos-betegség-páciens-kezelés és az egyéb szereplők viszonyát és jellemzőit mutatja be. Megdöbbentő, hogy milyen sok a hasonlóság a Szovjetunió 1945 előtti és az 1970-es évek Magyarországá között az ideologikusan vezérelt pszichiátriai gyakorlatban: „Nem lehet orvos valaki anélkül, hogy nem lenisita” (189). Az 530 fős szentgotthárdi intézményt azonban még nem is egy orvos, hanem a gondnok és a felesége – aki szakképzett ápoló és párttitkár – vezette. Mind a ketten marxista egyetemet végeztek, hiszen a párhúság és az ideológiai megbízhatóság volt a legfontosabb. A pácienseket nem is kezelhették szakszerűen, hiszen néhányuknak

⁷ „És azonos(ként van) bennük az élő és a holt, meg az éber és az alvó, meg az ifjú meg az öreg; mert ezek átváltozva azok, és azok átváltozva ezek” (*Epheszosi Hérakleitosz* = G. S. KIRK, J.E. RAVEN, M. SCHOFIELD, *Preszókratikus filozófusok*, ford. CZISZTER Kálmán, STEIGER Kornél, Bp., Atlantisz, 1998, 282).

⁸ MARTIN HEIDEGGER, *Platón tanítása az igazságról*, ford. KOCZISZKY Éva. = Uő, *Útjelzők*, Bp., Osiris, 2003, 195–224.

⁹ DÖME Zsolt, VEREBES István, *Sohase mondd*, https://m.zeneszoveg.hu/m_dalszoveg/3275/hernadi-judit/sohase-mondd-zeneszoveg.html (utolsó megtekintés: 2024. augusztus 8.)

diagnózisuk sem volt, csak a köznyelv alapján tipizálták őket. Az „izgága” beteg nem jó, mert zavarja a személyzetet; a „jó beteg” a nyugis beteg. A kezelés csak fizikai lehetett, a nyugtatókat és a hálós ágyat is inkább büntetésként alkalmazták a nyugtalanokkal szemben, a pszichoanalízist antimaterializmusa miatt nem ismerték el. „A világ a feje tetejére fordul ebben a kontextusban, a szavak egyszerre jelentik önmagukat és diametrálisan valami teljesen mást: a beteg valójában nem-beteg, a gyógyítás pedig nem-gyógyítás” (193) – írja a szerző. A bürokratikus labirintusokon keresztül általában a tanácsok szociálpolitikai osztályai utalták be a betegeket, így lakások szabadulhattak fel, amire Budapesten nagy szükség volt, vagy kenőpénzért a család intézte el a bekezdést: „Ezek az intézetek arra jók, hogy fölösleges embereket legális keretek között eltüntessenek. *Ez az igény hozta létre őket*” (194) [kiemelés az eredetiben].

A kötet sokféle szempont és tudományterület irányából közelít az életműhöz, amelyben bemutatja, hogy a nyelv hogyan lesz (f)elfedője tébolynak és terápiának, és hogy az örületnek hogyan lehet egyszerre kifejezője és gyógyítója az irodalmi szöveg és annak magyarázata. A szerzők meggyőzően bizonyítják, hogy a megértéshez nem elég az immanens elemzés, hiszen a látszólag zárt mű maga is csupán a szövegek közötti hálózat egy csomósodási pontja, amelyet az alkotó és a befogadó, és a mindkettőjük fölött álló nyelv, a szöveghagyomány és a valóság formál. Ezért szükséges a teljes, tág értelemben vett szöveguniverzumból – amelybe lényegében minden beletartozik: a szerző művei, kéziratai és teljes recepciója, azok utalásai, a többi szépirodalmi és egyéb szöveg, az összes tudományt is beleértve – metaelméleti alapot választani, amelynek segítségével közelebb férközhetünk a mű lehetséges jelentéseihez. „Bármire is képes vagy képtelen a magyarázat, rá nézve mindig ez érvényes: ahhoz, hogy az, ami a költeményben tisztán költött, valamivel világosabban álljon itt.”¹⁰ A szerzők magas tudományos színvonalon valósították meg ezt a célt, mert a tanulmányok olvasása után érzékelhetjük, hogy a bonyolult, sokrétű és nehezen értelmezhető Hajnóczy-próza már valamivel világosabban áll előttünk.

Simon Ferenc

¹⁰ Martin HEIDEGGER, *Előszó a második kiadáshoz* = Uő, *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, ford. SZABÓ Csaba, Debrecen, Latin Betűk, 1998, 7–8.

Bíró Ferenc (1937–2024) halálára

Bíró Ferenc, az ELTE BTK professor emeritusa, a 18–19. Századi Irodalomtörténeti Tanszék egykori vezetője 2024. március 4-én, életének 88. évében eltávozott közülünk.

Ha szakmai életművének jelentőségét kellene meghatároznom, amire egyébként egyszer majd sort is kell kerítenünk, de persze nem ilyen rövid terjedelemben, akkor azt mondhatom: a mesterétől, Szauder Józseftől felvillantott számos megközelítési lehetőség közül az újragondolt és módszertanában megújított eszmetörténeti interpretációk továbbépítését végezte el. Egész habitusát az jellemezte, hogy nagy, összefoglaló szintézisek megírását tartotta a feladatának: így készülhetett el a csak „lila könyv”-ként emlegetett nagymonográfiája, a joggal több kiadást megélt, az egyetemi oktatás számára tankönyvvé váló *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, amely mértékadó összefoglalás és minden későbbi interpretáció számára kikerülhetetlen vitaalap mindmáig. S persze ez csak az életmű legismertebb darabja, de aligha fedi le mindazt, amivel Bíró Ferenc saját szakmájának korszakspecifikus részét gazdagította és ösztönözte. Mert Bíró Ferenc tisztában volt azzal is, hogy – noha majdnem minden tanulmánya egy majdani nagy szintézis előkészítője akart lenni – elsődleges feladata nem a problémák lezárása és a végső megoldás felmutatása, hanem inkább az újabb kérdések megnyitása. Ezért válhatott a magyar felvilágosodás kutatásának meghatározó alakjává az elmúlt évtizedekben, és ezért is találhatott olyannyira magára a tanári szerepben.

Bíró Ferenc ugyanis nagy formátumú egyetemi oktató volt. Ötvenévesen, 1987-ben hirdetett először órát az ELTE Bölcsészkarán (ennek az első kurzusnak tanúja voltam, mert későbbi feleségemmel együtt csak mi ketten voltunk még ekkor a hallgatói), majd 1991-ben főállásba is ájtott az egyetemre, hogy aztán 2007-es nyugdíjba vonulásáig folyamatosan tanítson, és számos évfolyamnak tegye átélhetővé és megérthetővé a 18. századi magyar irodalom világát. Az az idő, amelyet tanárként tölthetett el (nem számítván most persze korábbi oktatói munkáját a pályakezdő szegedi években vagy az óraadói tevékenységét a pécsi egyetemen), csak látszólag volt kései váltás: az idő, amelyet az ELTE Bölcsészkarán töltött, elegendő volt arra, hogy az maradandó és emlékezetes pályafutás legyen környezete és az utókor számára egyaránt. S a leginkább azért, mert Bíró Ferenc szenvedéllyel és komoly koncentrációval fordult az egyetemi oktatás felé. 1994-től 2007-ig, nyugdíjba vonulásáig tanszékvezető volt – és hozzátehetem, a legjobb főnök, akit el tudunk képzelni: az adminisztratív feladatokat ugyanis soha nem akarta ráterhelni a fiatalabb kollégákra, hanem mindent igyekezett maga megoldani (legfőlegbb segítséget kért, de azt is csak módjával). Azon kívül mindig barátságos és önzetlen volt, aki humorral és nyugalommal tudott reagálni a leghelyetlenebb helyzetekre is, példát adva az ilyen szituációk egészséges kezelésére. Az ő vezetésével és ösztönzésére

lett a tanszék valóban az egyik centruma a magyarországi felvilágosodás kutatásának: kiemelten fontosnak tartotta, hogy egy egyetemi tanszék rendelkezzen markáns tudományos profillal, ezért ösztönözt a közös kutatásokat is, amelynek keretében 2005-ben meg is jelent a részben a tanszéki munkatársak közreműködésével írott, fontos tanulmánykötet, a *Tanulmányok a magyar nyelv 18. századi történetéből*. De tudományszervezési energiái ebben nem merültek ki. Korszak-specialista irodalomtörténészként és textológusként egyaránt gyümölcsöző együttműködést épített ki a társegyetemek tanszékeivel, valamint az Irodalomtudományi Intézettel, korábbi munkahelyével – a 90-es évektől nem nagyon történt olyasmi a hazai 18. századi kutatásokban, amihez neki ne lett volna köze, vagy akár irányítóként és tanácsadóként ne vett volna részt benne. Ő hozta létre és 2007-ig irányította is azt a doktori programot (Magyar és európai felvilágosodás), amelynek keretében számos fiatal kolléga szerezhetett PhD-címet, és válhatott a hazai irodalomtörténeti kutatások közreműködőjévé, és amely – tudtommal – ma is az egyetlen olyan hazai doktori program, amely nevében viseli a „felvilágosodás” fogalmát.

Büszkeség hát, hogy őt munkatársunkként tisztelhattuk, elődünként és példaként gondolhatunk rá.

De az én számomra ő még ennél is több volt, pontosabban sokkal személyesebb a viszonyom az ő tevékenységéhez és – immár – emlékéhez. Hiszen a tanítványa voltam, hozzá írtam a szakdolgozatomat is. Megjegyzem, nem ő adta nekem a témát, hanem saját ötletemet meghallgatván, gyakorlatilag ő beszélt rá arra, hogy ezzel érdemes lesz foglalkozni, amikor ebben még én se nagyon hittem. Majd témavezetőm lett, és az ő vezetésével doktoráltam (azaz szereztem meg a kandidátusi címet). Neki köszönhettem, hogy a tanszékre kerültem tanársegédként. Kezdetől nem teljesen azt és úgy csináltam, mint ő, de ezt ő nemcsak elfogadta, hanem kifejezetten ösztönözte, és arra biztatott, hogy találjam meg a saját utamat. Soha nem akart a saját képére formálni, talán ezért lehetett olyannyira inspiráló. Számomra ő volt az egyik legfontosabb összekötő láncszem a korábbi irodalomtörténeti tradícióhoz, az ő történeteiből és anekdotáiból ismerhettem meg olyan legendás elődöket (elsősorban persze Szauder Józsefet), akivel már személyesen nem találkozhattam. A szerves folytatás lehetőségét éppen ő testesítette meg nekem. Mestereiről beszélt nekem, és közben ő is mesterré vált a számomra.

S persze nemcsak nekem, hanem mellettem és utánam sokaknak.

Nemcsak itt az ELTE Bölcsészkarán, a doktoriskolában, hanem szerte az országban és azon túl is, olyanoknak is, akiket ő személyesen nem tanított, de figyelemmel kísérte őket, és biztatta, támogatta a munkájukat.

A halálával lezárult egy korszak – a tanszék életében éppúgy, ahogyan egykori munkatársai számára is.

Ezt a magam számára úgy fogalmazhatom meg: vele eltávozott az a generáció (majdnem teljesen), amely apám nemzedéke volt a szakmában.

Elárvultam, elárvultunk.

Isten nyugosztalja.